

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

TEOL

INFORMATION

Nr. 43 januar 2011

DET TEOLOGISKE
FAKULTETS BIBLIOTEK
KØBENHAVNS UNIVERSITET

Biblioteket

Indholdsfortegnelse

Siden sidst af dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen	3
Samvittighed og menneskets u-synlighed af professor, dr.theol. Claudia Welz	6
Det usynliges tilsynekomst. Præsentation af et forskningsprojekt af forskningslektor, ph.d. Anna Vind	10
Teologi på computerskærmen af bibliotekar, cand. theol. Henrik Laursen	14
Ritual og mening af ph.d.-studerende, cand. theol. Diana Rigtrup	18
Dietrich Bonhoeffers syn på kirken af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Karina Juhl Kande	22
Zwingli incognito? Hans Tausen og hans forklædninger af cand.theol. Rasmus H.C. Dreyer	26
“Rewritten Bible” og den genfortalte Abrahamberetning – i anledning af en prisopgave af cand.theol. Martin Friis	30
“I begyndelsen var gudstjenesten” – omkring ny lærebog i Det Nye Testamente af professor, dr.theol. Mogens Müller	34
Hvor kommer informationen fra? professor, lic.theol. Niels Henrik Gregersen	38
Mellemøsten tur-retur af stud.theol. Kristine Krarup	42
Hermann Schmitz forelæser på Afdeling for Systematisk Teologi Af lektor, dr.theol. Jakob Wolf	46
Kalender ved Pia Christensen	50
Liste over Publikationer udgivet af Det Teologiske Fakultet	53

TEOL-information udgives af Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, og udkommer to gange årligt, i februar og september. TEOL-information distribueres gratis til udvalgte offentlige og kirkelige institutioner samt til indenlandske universiteter, gymnasier, hovedbiblioteker og pressen. Bladet kan rekvireres ved henvendelse til Axel Carin på tlf.: 35 32 36 09.

Meninger, der tilkendes gives i TEOL-information, gengiver de enkelte forfatters synspunkter og er ikke nødvendigvis udtryk for redaktionens holdning.

Ansvarshavende redaktør: Dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen.

Redaktion: professor, dr.theol. Mogens Müller.

Layout og sats: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s. *Oplag:* 3500

Artikler, der offentliggøres i TEOL-information, kan citeres med angivelse af kilde.

Forside: Bronzerelief af Max Andersen (1940) på Reformationsmonumentet (1937-41), Bispetorvet i København.

Påskriften siger "HANS TAVSENS PRÆDIKEN I/ VIBORG GRAABRØDRE KIRKE/AFBRYDES AF VÆBNEDE MÆND". En formentlig legendarisk beretning, der dog refererer til den spændte situation omkring reformationen i Viborg 1525-29.

**Det Teologiske Fakultet,
Købmagergade 44-46, Postboks 2164
1150 København K.
Tlf.: 3532 3961
Fax: 3532 3600
www.teol.ku.dk**

Siden sidst

Af dekan, professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen

Fakultetet kunne i september på ny glæde sig over særdeles pæne optagelsestal, både på teologistudiet og på kandidatuddannelsen i Afrikastudier. Vi gik ind i

det ny semester med den triste viden, at fakultetet i København snart vil være landets eneste teologiske fakultet. Det er en udvikling, som er beklagelig, et udtryk for åndelig armod og underkastelse under managementuåndens almindelige forsimpning af det akademiske liv. Så meget mere er der grund til at glæde sig over, at efterårssemesteret på fakultetet blev én lang række af akademiske opmuntringer.

Det begyndte 3. september med professor Günter Baders krævende og stimulerende semesteråbningsforelæsning over emnet "Name und Parallelismus". Siden fulgte 9. september professor i Afrikastudier Amanda Hammars tiltrædelsesforelæsning, "The paradoxes of displacement: Place, positionality and productivity in changing African contexts", og 5. november

professor i Kirkehistorie Mette Birkedal Bruuns ditto med titlen "Fra Bernhard af Clairvaux til Roland Barthes og tilbage igen – Fire nedslag i kirke- og åndshistorien". Derudover har der i afdelingsregi været afholdt en stribe gæsteforelæsninger.

To ph.d.-afhandlinger er blevet forsvaret i andet halvår af 2010, nemlig cand.theol. Kirsten Felters "Mellem kald og profession" og cand.theol. Mads Peter Karlsens "The Grace of Materialism. Theology with Alain Badiou and Slavoj Žižek", og begge forfattere er efterfølgende blevet tildelt ph.d.-graden. Ved Universitetets årsfest blev fire teologiske studenter belønnet med medalje for deres prisopgavebesvarelser. Astrid Glargaard fik sølvmedalje for afhandlingen "En diskussion af væsentlige positioner vedrørende Det Nye Testamente og politik i de seneste tyve år", og ligeledes med sølvmedalje belønnedes Lasse Rødsgaards arbejde "Studier i Hans Tausens forhold til Luther". Martin Friis fik guldmedalje for "En redegørelse for genren 'genskrevet Bibel' i den antikke jødiske og kristne litteratur", og det samme gjorde Rasmus H.C. Dreyer for

arbejdet “Studier i Hans Tausens forhold til Luther”. Fakultetet ønsker de to ph.d.’er og de fire medaljetagere tillykke med den akademiske hæder.

Teologiske bachelorer, kandidater og ph.d.’er fra de seneste tre semestre blev behørigt fejret og udsendt fra Universitetet ved en dimissionshøjtidelighed 29. oktober i solennitetssalen på Frue Plads, hvor professor Mette Birkedal holdt den akademiske festtale med “rejsen” som det overordnede tema. Medlemmerne af fakultetets aftagerpanel var inviteret til at deltage i festlighederne og havde i løbet af dagen møder med fakultetets ledelse. Fakultetet vil gerne benytte lejligheden til at takke aftagerpanelet for dets uegenlyttige indsats til gavn for fakultetet og dets studenter.

Det Teologiske Fakultet har flere ph.d.-studerende end nogensinde før, men alligevel alt for få, når man ser på det store antal kvalificerede ansøgere til ph.d.-stipendier, som vi er nødt til at afvise i hver eneste ansøgningsrunde. De bevilgende myndigheder burde overveje, om det giver mening at have en formaliseret videnskabelig overbygningsuddannelse, som kun hen ved en tiendedel af de ansøgende kvalificerede kandidater reelt har adgang til. Reel adgang er der nemlig kun, hvis der følger penge med, og det gør der ikke, eller i hvert fald kun til en yderst beskedne brøkdel af ansøgerne. I efteråret 2010 har fakultetet været så gunstigt stillet, at vi har kunnet opslå og uddele fire ph.d.-stipendier, hvoraf tre er tilknyttet Søren Kierkegaard Forskningscenteret. To af de tre Kierkegaard-stipendier er en rektoral gave og tænkt som et til-

skud til forberedelserne af jubilæumsfejringen i 2013, 200-året for Søren Kierkegaards fødsel.

De økonomiske udsigter for universiteterne er dystre. Fakultetet kom ud af 2010 med et pænt overskud og har et budget for 2011 med balance mellem indtægter og udgifter. Den tilsyneladende pæne økonomi skyldes først og fremmest, at ledige stillinger ikke i alle tilfælde genbesættes, og at fakultetets medarbejdere er dygtige til at hjemtage eksterne bevillinger. Også i efterårsmånederne 2010 er der blevet udarbejdet og afsendt et imponerende antal ansøgninger om støtte til realisering af større forskningsprojekter.

Fakultetet skal i 2015 flytte til nye bygninger i Søndre Campus. Byggeriet befinder sig i den såkaldte programfase, og endnu er arkitekterne ikke begyndt at tegne. Udflytningen var et hovedemne på det personaleseminar for alle fastansatte medarbejdere, som fandt sted i slutningen af august. Studenter og ansatte har i efteråret 2010 brugt mange timer på at drøfte fakultetets fremtidige indretning. Forventninger og bekymringer går hånd i hånd, og de sidste er også af helt kontant art. Fakultetet skal i de kommende år præstere en ikke ubetydelig opsparring, som til sin tid skal finansiere udflytning og udstyr i de nye lokaler, og ingen ved helt, hvor pengene skal komme fra. Flytteplanerne er led i en hele universitetet omfattende fortætningsproces, som skal “flytte” penge fra mursten til forskning og uddannelse. Men for fakultetets vedkommende ser det ud til, at pengene i de næste mange år snarere vil bevæge sig den modsatte vej. Hvad

det akademiske angår, er det jo ikke så heldigt, men vi tror stædigt og med humor, at det hele bliver godt til sidst.

Københavns Universitets ny prorektor, Thomas Bjørnholm, besøgte fakultetet 24. september for at få et første indtryk af et fagområde, som ligger langt fra hans eget naturvidenskabelige, og for at opfordre os til at tænke dristigere, end vi er vant til, når det gælder ansøgninger om eksterne forskningsmidler. Vi mener at kunne sige, at der var stor lydhørhed på begge sider.

Fakultetet er løbende involveret i en række større fællesprojekter, hvoraf kan nævnes "Grøn gerning", som skal gøre KU til et energirigtigt universitet, udrulningen af KUnet, der er Universitetets store, brugervenlige intranet, indførelsen af STADS, et hele KU omfattende studieadministrativt system, og fra efteråret 2010 den af rektor initierede og ledede uddannelsessatsning under overskriften "Den gode uddannelse".

Men tilbage til fakultetet selv. I begyndelsen af december afholdtes det nordiske, teologiske dekanmøde her i København. I den forbindelse fornyede vi samarbejdsaftalen med Oslo Universitets teologiske fakultet, og på nordisk plan opnåedes enighed om, at der skal gøres et seriøst forsøg på at udvikle fælleskurser, som kan indgå i de respektive ph.d.-uddannelser. Denne sag tages op til endelig behandling på

næste nordiske dekanmøde, der finder sted i 2011 samtidig med fejringen af 200-året for grundlæggelsen af Universitetet i Oslo.

Pladsen tillader ikke en nærmere omtale af selve substansen, de lærde studier, som findes dokumenteret i VIP-medarbejdernes talrige publikationer. Her må jeg som sædvanlig henviser til de følgende sider. Men denne "Siden sidst" kan ikke afsluttes, uden at to væsentlige nyheder nævnes. 15. december tiltrådte Dr. habil. Claudia Welz som professor i Systematisk Teologi ved Afdeling for Systematisk Teologi. Claudia Welz er allerede en kendt skikkelse på fakultetet, og det er med store forventninger, at vi byder hende hjertelig velkommen. Professor Mogens Müller har efter ni år som prodekan ønsket at kunne samle sig om forskning, undervisning, lederopgaverne på Afdeling for Bibelsk Eksegesis og sidst, men ikke mindst ledelsen af det af VELUX-fonden finansierede forskningsprojekt "Evangelierne som genskrevet Bibel". Han afløses i januar 2011 af professor Kirsten Busch Nielsen. Fakultetet skylder Mogens Müller stor tak for lang, tro og humorfyldt tjeneste på posten som prodekan og glæder sig over, at det er lykkedes at finde en så fortræffeligt kvalificeret afløser.

Måtte 2011 for fakultetets venner, studenter og medarbejdere blive et godt år.

Samvittighed og menneskets u-synlighed

Af professor, dr. theol. Claudia Welz

I oktober 2010 fik jeg besked om min udnævnelse til professor MSO i Systematisk Teologi. Det er mig en glæde at kunne blive i København – som er blevet mit

‘Wahlheimat’: det sted, hvor jeg føler mig hjemme, selvom jeg oprindeligt kommer andetsteds fra.

Jeg er født og opvokset i en lille by i Sydtyskland. Efter en uddannelse som sygehjælper, arbejde på en onkologisk afdeling og et hospice i Stuttgart, samt frivilligt socialt arbejde i Frankrig og England har jeg studeret teologi og filosofi i Tübingen, Jerusalem, München og Heidelberg. Som ph.d.-studerende ved Institut für Hermeneutik und Religionsphilosophie i Zürich (2003-2006) søgte jeg en ny tilgang til teodicéproblemet, der ikke fører til et rationalt forsvar for Gud, men snarere forstår teologi som det usynliges fænomenologi og fokuserer på forskellige måder at omgås lidelse på. Afhandlingen er publiceret under titlen *Love's Transcendence and the Problem of Theodicy* (Mohr Siebeck

2008). Allerede som ph.d.-studerende var jeg flere gange på forskningsophold ved Center for Subjektivitetsforskning (CFS) og Søren Kierkegaard Forskningscenteret i København. Som post-doctoral research fellow på CFS har jeg med et forskningsstipendium fra Velux-Fonden skrevet min teologiske doktor-disputats, *Vertrauen und Versuchung*. Afhandlingen blev antaget som “Habilitationsschrift” ved Universität Zürich og er offentliggjort på Mohr Siebeck i 2010. Her diskuterer jeg spørgsmål om tillid, tro og tvivl ud fra bibelske, poetiske og teologiske tekster såvel som filosofiske klassikere i lyset af aktuelle debatter i psykologi, sociologi og neurovidenskab.

I min fritid kan jeg godt lide at gå lange ture især ved havet, mødes med venner, bage kage, se kunstudstillinger, læse skønlitteratur, spille klaver, male og rejse. Efter flere foredragsrejser i efteråret ser jeg frem til at nyde lidt mere *stabilitas loci* og have ryggen fri til de nye opgaver, der venter mig her i København, ikke mindst undervisningen i fagene Etik og Religionsfilosofi såvel som Dogmatik med Økumenisk Teologi.

Forskning

I det følgende vil jeg beskrive mine to primære forskningsprojekter, som i 2010 fik støtte fra Carlsbergfondet. Det første er vokset ud af mit arbejde på CFS og kan forhåbentlig en dag indleveres som filosofisk disputats.

1) "*Samvittighed, selvforståelse og selvbedrag*"

Formålet med projektet er at afklare den selvforståelsens proces, som finder sted i samvittigheden, hvor vi 'ser' og erfarer os selv, bedømmer hvad vi har gjort og forholder os til, hvad andre siger og gør. Den græske og latinske etymologi (*syneidesis*, *conscientia*) peger på, at samvittigheden er et indre vidne til vores tanker, følelser og handlinger. Som sådan spejler den selvet i alle dets relationer til 'andetheden'. Ikke mindst i forhold til aktuelle diskussioner om selvet kan en redegørelse, der inddrager denne selv-refleksivitet, kaste et nyt lys på problemet om, hvorledes selvet skal forstås – et selv, som bliver konfronteret med sig selv og derfor ikke kan undgå at forholde sig til sig selv.

Det *første kapitel* analyserer klassiske tekster om samvittigheden. Analysen er styret af de følgende spørgsmål: 1. Hvordan er samvittigheden defineret og hvordan er den beskrevet? 2. Hvad afslører den om selvet? 3. Hvilke former for selvafløsning arbejder sammen og på hvilke måder? Materialet omfatter tekster af bl.a. Platon, Aquinas, Luther, Kant, Hegel, Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, Freud, Ricœur og Levinas.

Det *andet kapitel* fokuserer på spørgsmålet om, hvordan det billede af

selvet, som er 'set' i samvittighedens spejl, er påvirket af emotion og erindring. Samvittighed er karakteriseret ved følelser af billigelse og fordømmelse, f.eks. skyld og skam. I samvittighedens spejl ser vi os selv gennem vores følelser. Spejlet som visuel metafor antyder, at selvet på samme tid er aktivt rettet mod sig selv, og at det passivt er påvirket af det reflekterede billede af sig selv. Hvordan forholder umiddelbarhed og refleksion sig til hinanden? Eftersom samvittighed ikke blot er bevidsthed om nærværende begivenheder, men også om fortiden, involverer den hukommelse, indbildningskraft og re-præsentationens sproglige omvej. Jeg vil her inddrage dels psykiatriske undersøgelser af selvforstyrrelser og vrangforestillinger samt undersøgelser af patienter med hjerneskader, dels vidnesbyrd fra ofre og gerningsmænd under Holocaust for at belyse det komplekse forhold mellem erindring, samvittighed og selvforståelse, med særligt henblik på hukommelsestab, hukommelsesmanipulation og konstitutionen af selvbiografisk identitet.

Det *tredje kapitel* diskuterer forskellige paradigmer for forståelse af selvet og skitserer en ontologi, hvor selvet kommer i fokus i en relationel snare end i en substantiel betydning. Her undersøger jeg spørgsmålet om, hvordan selvets eksistens og selvforståelse er truet. Blandt andet diskuterer jeg Agambens tese i hans indflydelsesrige bog *Remnants of Auschwitz*, at skam er en ontologisk struktur, der viser selvets samtidige subjektivering og desubjektivering. Jeg forsøger at vise, at denne tese beror på en fejllæsning af kildetek-

ster af Levi og Antelme, en fejlslæning, som ignorerer samvittighedens etiske og følelsesmæssige dimension. 'Følelser', 'hukommelse' og spørgsmål om personlig identitet og integritet er 'hot issues' i den aktuelle debat. Indtil videre er der kun få bidrag, der undersøger deres rolle i samvittighedens selvafsløring eller selvbedrag. Mit projekt svarer på denne mangel ved at søge at etablere forbindelser mellem forskellige forskningsområder, især mellem filosofisk-teoretiske og empiriske studier.

2) "*In-visibilis: synet på menneskets usynlighed*"

I vores mediebaserede kultur erfares det synlige som det, der fortjener opmærksomhed. Det overses her, at synlighed og usynlighed udgør en indbyrdes dialektik. Ingen kan fuldstændigt gennemskue det, der kommer til syne, og ingen kan få øje på det fuldstændigt usynlige. Når noget er synligt, skjuler det noget, og når noget er usynligt, har vi tilgang til det gennem noget synligt man kan forholde sig til. Den overordnede ambition i dette projekt er at undersøge denne ambiguitet, der ligger i bindestregen af ordet *in-visibilis*.

Projektet samler sig om menneskesynet. Sigtet er at afklare grundlæggende antropologiske spørgsmål, som mennesket som synligt (ydre) og usynligt (indre) lægger op til. Det indre kan ytre sig, men alligevel er det begrænset, hvad det synlige ydre kan sige om det, der forbliver usynligt. Hvis mennesket forstås som et billede, hvad viser sig så i det? Kan det synlige forstås uden en henvisning til noget usynligt

og transcendent? Tanken om mennesket som *imago Dei* kan illustrere problemet: hvordan kan mennesket forstås som skabt i (eller som) en usynlig Guds billede, og hvordan kan dets anskuelige væren som *Bild* alligevel rumme den uanskelige dynamik af dets *Bildung*, dets dannelse og tilblivelse? Spørgsmålet er også, hvordan man omgås det hos hinanden, der kan ses, og det, der ikke kan ses. Det er ikke bare menneskets selvforståelse, der står på spil i spændingen mellem det synlige og usynlige, men også den intersubjektive forståelse og billedets erkendelsesmæssige status. Det synlige bliver til det sted, hvor det usynlige giver sig til kende.

Kærlighedsbuddet indebærer *både* pligten til at elske de mennesker, man ser, med deres styrker og svagheder *og* befrielsen fra ethvert billede, der fastfryser, hvordan et menneske er. Hvad betyder forskellen mellem det billede, et menneske *er*, og det billede, et andet menneske *ser*? Her vil jeg sammenligne forskellige fortolkninger af de bibelske traditioner og diskutere deres relevans for aktuelle problemstillinger, der knytter sig til menneskets usynlige, usynliggjorte eller oversete menneskelighed. Materialet er primært tekster af Luther og Kierkegaard, Bonhoeffer, Barth, Blumenberg og Rosenzweig, men også skønlitteratur som f.eks. Frisch og Ellison (*The Invisible Man*), selvportrætter fra kunstnere såvel som billed-, metafor- og tegnteorier.

Dette andet projekt ligger i forlængelse af det første projekt idet de klassiske fortolkninger af menneskets gudbilledlighed (f.eks. dets eksistens som ånd i *attentio*, *memoria* og *expectatio*,

dets sproglighed, relationalitet, ansvarlighed og kreativitet) berører netop de evner, der muliggør den proces af selvforståelse, som bliver undersøgt i det første projekt. I beskrivelsen af denne proces kommer man ikke uden om optiske metaforer (f.eks. 'erindringsbilledet', 'refleksion', 'perspektiv'). Dette inviterer til at belyse det komplekse forhold mellem synlighed og usynlighed, der kendetegner menneskelivet som et samliv. Det man 'ser' i samvitighedens 'spejl' er netop noget, der forbliver skjult for andres øjne, og samtidig er det noget, der trænger sig på, fordi det berører ens billede af sig selv (*self-image*).

Især det andet projekt indgår i et interdisciplinært forskningssamarbejde, som bærer titlen "*In-visibility*: Synlighed og transcendens i religion, kunst og etik" (se Anna Vinds bidrag). En konstruktiv-kritisk dialog mellem kristen teologi og jødisk religionsfilosofi er et af mine hjertebørn. Derfor vil jeg lige gøre opmærksom på, at vi bl.a. planlægger et arrangement med studerende fra det nyligt grundlagte Hebraic Graduate School of Europe i Berlin. Som sagt på Studienævnets temadag, forstår jeg teologi som *theologia viatorum* og glæder mig til møderne og diskussionerne på denne vej.

Det usynliges tilsynekomst

Præsentation af et forskningsprojekt

Af forskningslektor, ph.d. Anna Vind

Indledning

I den holocaustinspirerede fotoinstallation *Gymnasium Chases* fra 1987 tematiserer den franske kunstner Christian Boltanski (f. 1944) fotografiets karakter af nærvær og fravær på en og samme tid. Billederne af en række børn er alle taget fra et klassebillede fra et jødisk gymnasium i Wien 1931, og de er lagt sådan til rette, at de sort/hvide kontraster og billedernes

uskarphed lægger en hindring i vejen for beskuerens blik. I bogen *Kropslig Kunst. Æstetik, køn og kunstanalyse* (2007) forklarer kunsthistorikeren Ulla Angkjær Jørgensen, at "annulleringen af blikket i de slørede fotos bevirker, at vi ikke kan møde billedets blik, men tvinges til at se indad eller føle med kroppen. Denne sløring af billedet og blikket gør det *at se* til en kropslig oplevelse".

Christian Boltanski har også anvendt brugt tøj i sine installationer (f.eks. i *Réserve – Canada* 1988) og i den for-

bindelse udtalt: "For mig er tøj meget tæt på fotografiet. Der var nogen og nu er de der ikke længere. Fotografiet er erindringen om nogen, som er forsvundet. Tøjet bærer stadig lugten og formen af krop". Komplexiteten mellem nærvær og fravær ligger, runder Ulla Angkjær Jørgensen af, i balancen mellem fuld genkendelighed og total anonymitet, mellem kærlighed til den afbildede og vedkommendes aflagte tøj, og ligegyldighed over for det foto og det tøj, som beskueren ikke længere har nogen relation til.

Den 1. september 2010 indledtes et forskningsprojekt på det Teologiske Fakultet finansieret af Carlsbergfondet og Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation. Titlen på projektet er *In-visibilis. Synlighed og transcendens i religion, kunst og etik*. Kernegruppen af forskere er sammensat af kirkehistorikere, dogmatikere, forskere i etik og religionsfilosofi og en enkelt middelalderarkæolog, og sekunderes af en gruppe på 12 højtprofilerede udenlandske specialister fra teologi og musikvidenskab i Norden, Tyskland og Schweiz.

Projektet har til formål at undersøge forholdet mellem synlighed og usynlighed fra reformationen i det 16. århundrede frem til i dag. Eksemplet fra Ulla Angkjær Jørgensens bog antyder på enkel vis det ikke helt enkle faktum, som også er en hovedtese i projektet, nemlig at der eksisterer et komplekst forhold mellem det, der ses, og det, der ikke ses. Og eksemplet peger også på et andet vigtigt element i projektet: at spørgsmålet om forholdet mellem synlighed og usynlighed inkorporerer en grundlæggende refleksion over den

menneskelige erkendelses brug ikke bare af synet, men også af de øvrige sanser.

Projektet

In-visibilis-projektet, som det kaldes i kortform, rummer 9 delprojekter, som både til sammen og hver for sig behandler den overordnede tematik i ni helt forskellige kontekster. Der arbejdes i alle ni tilfælde med den teologiske og her fortrinsvis den lutherske tradition, som så perspektiveres tværfagligt, det vil sige historisk, kunsthistorisk, filosofisk og musikvidenskabeligt. Det teologiske materiales tematisering af forholdet mellem det sanseligt erkendbare og det hinsidige, der overskrider menneskers bevægelsesradius og fatteevne, står centralt og transcendensbegrebet spiller derfor en afgørende rolle. Forståelsen af og forholdet til 'det, der ligger ud over', forfølges ned gennem tiden fra fx Martin Luther (1483-1546) til Martin Heidegger (1889-1976), fra en klassisk forståelse af denne- og hinsidighed til en fænomenologisk beskrivelse af mennesket selv som et transcendent værende (egt. 'tilværen'). Centralt i undersøgelserne står netop forholdet til det transcendente: hvordan er korrespondancen mellem det, der er inden for menneskers rækkevidde, og det, der ligger udover.

De ni delprojekter hænger både kronologisk og tematisk sammen. De falder i 4 emnegrupper og dækker i punktvis nedslag det nævnte tidsrum fra 16. til 21. århundrede. Den første undergruppe har vi kaldt *Menneskelig eksistens mellem synlighed og usynlighed*. Her arbejdes der med

forståelsen af mennesker som synlige billeder på den usynlige Gud (mennesker som *imago Dei*), og der fokuseres på sondringen mellem mennesker som synlige (ydre, krop, materie) og usynlige (indre, sjæl, ånd). Endvidere arbejdes der med menneskers forestillinger om sig selv i billeder, tegn og sprog, og med den afbrydelse af alle disse forestillinger, som døden er. De tre delprojekter, der befinder sig i denne sektion, beskæftiger sig med så forskelligt materiale som Martin Luther og Søren Kierkegaard, Max Frisch og Ralph Ellison, Dietrich Bonhoeffer og Karl Barth, Martin Heidegger, Emmanuel Levinas og Paul Ricoeur, Maurice Blanchot og Theodor W. Adorno.

Under titlen *Sprog som formidling mellem det synlige og det usynlige* ligger to delprojekter, der begge arbejder med metaforernes betydning. I den teologiske tradition er refleksionerne over, hvad det vil sige, at Guds ord skaber, hvad det nævner (Salme 33,9), centrale. Hos flere tænkere forstås metaforerne ikke bare som en måde, hvorpå talen smykkes, men som en kreativ (her i betydningen: nyskabende) primær funktion i sproget, der sprænger sprogets grænser og således rækker ud efter det transcendent. I de to projekter arbejdes der med Søren Kierkegaards og Friedrich Nietzsches og med N.F.S. Grundtvigs og Paul Ricoeurs undersøgelser af det religiøse sprog som billedsprog. Hvad vil det for eksempel sige at "se med troens øjne"? Hvordan skal man forstå Jesu lignelser? Og hvilken betydning har poesien og salmerne for menneskers forhold til det guddommelige?

Den tredje undergruppe hedder *Billeder, musik, liturgisk inventar og arkitektur som formidler mellem det synlige og det usynlige*. Her påpeges det, at ikke bare ord, men også det grafiske og lydlige, men af og til ordløse felt tjener som formidler mellem usynligt og synligt. De to delprojekter, der indgår i denne sammenhæng, arbejder begge kronologisk historisk, det ene med brugen af billeder og musik som formidlere af det hinsidige, det andet med den visuelle adressering af det usynlige i det synlige kirkerum. Sidstnævnte fokuserer især på alterdekorationer og på brugen af naturligt lys. Materielt spænder disse to delprojekter tekstmæssigt fra Martin Luther og Jean Calvin over Johan Arndt til Friedrich Schleiermacher og inkorporer desuden en række arkitektoniske og kunstneriske værker (bygninger, malerier, musikalske kompositioner) fra perioden 17.-19. århundrede.

Den fjerde og sidste gruppe bærer titlen *Synligt fællesskab og usynlig transcendens*. I denne gruppe er det religiøse fællesskab i centrum. Spørgsmålet er, hvordan man skal forstå det synlige religiøse fællesskab som det usynlige guddommeliges tilstedeværelse i verden. I de to sidste delprojekter tematiseres dette problem fortrinsvis ud fra den tyske teologiske tradition i det 20. århundrede, som den findes hos Karl Barth og Dietrich Bonhoeffer. Den måde, hvorpå der blev tænkt om det kirkelige fællesskab og dets rolle, var særligt markant i mellemkrigstidens Tyskland. Samtidig trækkes der sammenlignende tråde bagud til Friedrich Schleiermacher og Martin Luther.

Relevans

Samlet set skal summen af de ni forskellige og dog tematisk forbundne delprojekter skabe større klarhed over, hvordan der på en gang sondres og skabes forbindelse mellem synlighed og transcendens i den protestantiske tradition fra reformationen til i dag. Det er projektets tese, at netop denne samtidige sontring og forbindelse, denne 'dialektik', har sat sig varige spor i europæisk religion, kunst og etik.

Inden for en snævrere teologisk kontekst bidrager undersøgelsen til at skabe større forståelse af f.eks. forholdet mellem fornuft og tro og mellem tro og kærlighed, af forholdet mellem billedforbud og repræsentation, og mellem individ, kirke og samfund.

I en mere tværfaglig sammenhæng bidrager projektet til igangværende diskussioner inden for filosofisk fænomenologi (Rudolf Bernet/Antje Kapust (red.), *Die Sichtbarkeit des Unsichtbaren*, 2009) og til moderne medie-teoretiske overvejelser over billeders betydning i en højteknologisk verden (Gottfried Boehm, *Wie Bilder Sinn erzeugen. Die Macht des Zeigens*, 2008). Det vil være en replik til moderne sprogfilosofi (Elzbieta Tabakowska/Christina Ljungberg/Olga Fischer (red.), *Insistent Images. Iconicity in Language and Literature* 5, 2007), og

endelig vil det også forholde sig til de religionssociologiske spørgsmål om religionens genkomst og synlighed, der bl.a. har været bragt på bane i Graham Ward/Michael Hoelzl (red.), *The New Visibility of Religion. Studies in Religion and Cultural Hermeneutics*, 2008.

Sidst men ikke mindst bidrager forskningsprojektet også til at belyse og diskutere en række spørgsmål af samfundsmæssig relevans. I nutidens globaliserede kultur anses det for at være et faktum, at vi lever i en verden af billeder, efterligning og synliggørelse. Den stadigt mere forskelligartede moderne visuelle kultur inddrager og stiller spørgsmålstejn ved forståelsen af selvet og den anden, f.eks. i forbindelse med tilstedeværelse og samvær i cyberspace (Facebook), i forbindelse med tilslørende kontra afslørende fremtoning og også så konkret, som når man regner med at kunne måle, tælle og veje unge under uddannelse. Også i forholdet mellem staten og den enkelte spiller synlighed og usynlighed en rolle, f.eks. når vi diskuterer overvågning, ytringsfrihed og andre fundamentale borgerrettigheder. Den offentlige debat om disse og andre spørgsmål vil blive perspektiveret af projektets analyse af den komplekse dialektik mellem synlighed og usynlighed i europæisk teologisk tradition.

Teologi på computerskærmen

Af bibliotekar, cand. theol. Henrik Laursen

Når man søger i Det Kgl. Biblioteks database REX – som også omfatter litteraturen på Det Teologiske Fakultetsbibliotek – på ordet *theology* og et andet

teologisk relevant ord: *Jesus*, *Calvin* eller *triune*, er mellem 10 og 40% at de fremfundne titler e-bøger, fx denne bog: *Considering transcendence, elements of a philosophical theology*, af Martin J. De Nys. Bogen er elektronisk og tilgængelig online.

Det er der meget godt at sige om: bogen er aldrig udlånt, den er umiddelbart tilgængelig og man kan straks gå i gang med at læse den på sin computerskærm – for så vidt man altså er studerende eller ansat på Københavns Universitet. Man kan fra indholdsfortegnelsen klikke ind på relevante kapitler, man kan søge bogen igennem efter begreber og personer man er specielt interesseret i, man kan klippe citater ud af teksten og sætte dem i ind i sin egen opgave eller artikel, og man kan printe sider fra bogen. Nogle

udgivelser gør det muligt at lave elektroniske notater, understregninger m.v.

Indrømmet, der er også besværligheder. E-bøger er indkapslet i mange forskellige læselayouts, som skal læres. Nogle udgivelser kræver et særligt, men altid gratis, læseprogram, andre har begrænsninger i antal sider, der kan printes, andre igen tillader ikke, at der kan klippes fra teksten (copy/paste). Nogle danske e-bøger kan kun lånes i 7 dage, og da de dertil underlagt ovennævnte restriktioner, må man nærmest betragte sådanne e-bøger som appetitvækkere for den trykte bog.

Begrænsningerne er en del af forklaringen på, at det store flertal af studerende foretrækker papirbøger – det viser brugerundersøgelser både i Danmark og i USA. Andre forklaringer er, at det er vanskeligt at orientere sig i en e-bog, og at det er dårligt for øjnene at læse længere tekster på en skærm. Forlagene gør ellers meget for at bevare bogens "skin". E-bøger er et ret konservativt produkt: for det meste er de en tro kopi af papirbogens layout, det er ofte de trykfærdige pdf-filer som downloades – og de omfatter derfor

også blanke sider, som jo ikke giver nogen mening på en skærm.

Jeg har ikke prøvet de mange e-bogslæsere, som findes på markedet. Der er tale om indbyrdes konkurrerende formater, som dog alle har det tilfælles, at de gør en dyd af at bevare bogens traditionelle udtryk. Selv vil jeg begynde at interessere mig for e-bogslæsere, når de bliver tynde som et plasticcharter og kan foldes sammen og lægges i inderlommen.

Det tyder på, at de 4. generations-ebooks, som nu kommer på markedet, har større succes end tidligere generationer. For teologer gælder dog, vi en tid endnu også skal læse trykte bøger. Erstatte man i ovennævnte søgning "theology" med "*theologie*", som giver både tyske og franske hits, dukker der ingen e-bøger op.

E-tidsskrifter

På tidsskriftsområdet ser det bedre ud for teologer. Endnu ligner markedet ikke markedet for naturvidenskabelige og medicinske tidsskrifter, som næsten udelukkende udgives elektronisk. Men alle de vigtige engelsksprogede tidsskrifter, og også rigtig mange tysksprogede, udkommer i elektroniske format, fx *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* og *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, som vi kan læse i den elektroniske version før vi får papirversionen sendt til biblioteket. Også det fra fakultet udgivne *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology* er tilgængeligt som e-tidsskrift.

E-tidsskrifter er mere "e" end bøgerne er det: de har ingen af de begræns-

ninger, som man møder i bøgerne. Mange af dem har teksten både som pdf og som hurtig tilgængelig skærmvenlig tekst. Og selvom nyhedsaspektet for humaniora og teologi ikke er lige så kritisk som for naturvidenskabelige artikler, så er det da rart, at man kan tilmelde sig en service, som gør at man får en e-mail, så snart et nyt hæfte er udkommet.

En del tidsskrifter udkommer kun elektronisk og som "Open Access", dvs. de er frit tilgængelige. Det rejser selvfølgelig spørgsmålet om kvaliteten af artiklerne. Mange af open access-tidsskrifterne er dog underkastet en kvalitetskontrol af samme art (peer review) som betalingstidsskrifterne. En række open access-tidsskrifter er samlet på sitet DOAJ = Digital Open Access Journals, som giver adgang til 5.800 tidsskrifter, heraf 69 inden for religion og 170 inden for filosofi. (<http://doaj.org>).

Digitalisering af ældre værker

Indtil nu har jeg beskrevet elektroniske tekster, som enten kun udkommer elektronisk, eller som udkommer sideløbende med en papirudgave af værket. En stor mængde af de elektroniske tekster, som er tilgængelige på nettet udgøres af allerede udgivne værker, som senere er blevet digitaliserede. Teologi er et fag, som læser tekster fra mange århundreder – for teologer er de mange e-tekster, som findes på nettet, en ren guldgrube.

Bibelen var blandt de første tekster, som blev lagt på nettet, dels som faksimile, dvs. som billeder af bogsider, dels som egentlig elektronisk tekst. Mæng-

den af elektroniske bibeludgaver er overvældende, og mange sites prøver at skabe et overblik. Man kan fx starte på <http://www.biblegateway.com>, som har samlet tekster på originalsprogene og oversættelser til mange sprog. Den autoriserede danske oversættelse ligger her: <http://bibelselskabet.dk/BrugBibelen/BibelenOnline.aspx>.

Et absolut highlight indenfor digitaliserede manuskripter er *Codex Sinaiticus* fra det 4. århundrede, den ældste fuldstændige version af Det nye Testamente, nu gjort tilgængeligt på dette site: <http://www.codexsinaiticus.org/en/manuscript.aspx>. Manuskriptsiderne vises i to versioner, én hvor siderne er direkte belyst, og én med lyset kastet ind fra siden. Det er som at være der selv, og denne fornemme udgave erstatter fuldt ud at læse manuskriptet med et forstørrelsesglas på British Library.

Et af de tidligste og samtidig største digitaliseringsprojekter er digitaliseringen af *Patrologia latina*, 217 foliebind med tekster fra kirkefædrene op til år 1200. Denne fornemme e-udgivelse er nu for mange af teksternes vedkommende overhalet af nye videnskabelige udgivelser, mange af dem samlet i basen *Library of Latin Texts* med fødte elektroniske tekster. Klassiske græske tekster er samlet i basen *Thesaurus Linguae Graecae*, som indeholder alle overleverede græske tekster fra Homer til år 600 og hovedparten af overleverede tekster op til år 1453.

Det Teologiske Fakultet har netop (december 2010) besluttet at købe adgang til *Karl Barth Digital Library*. Denne udgave, som primært er en digi-

talisering af *Gesamtausgabes* 45 bind, men som også indeholder den engelske oversættelse *Church Dogmatics*, kommer til at omfatte alt, hvad Karl Barth (1886-1968) satte på skrift, herunder breve og prædikener. Under udgaven ligger en udførligt opmærket tekst, som gør det muligt for læseren at foretage avancerede søgninger, fx på affattelsessted og -år.

Som et sidste eksempel på gedigne fuldtekststudgivelser skal nævnes den nye udgave af Søren Kierkegaards Skrifter. Denne udgave er født elektronisk og udkommer både som trykte bøger og i en elektronisk version, med mulighed for at til- og fravælge noter, kritisk apparat og tidligere udgavers pagineringer. I den elektroniske udgave af Kierkegaards journaler gør et udførligt tekstkritisk apparat det muligt at følge tekstens tilblivelse med overstregetninger og rettelser.

Alle disse store elektroniske udgivelser har forladt den trykte bogs side-layout og udnytter det elektroniske medies mange muligheder for at tilføje teksten information og øge dens anvendelighed. Måske kan de enkelte skærbilleder til en start virke forvirrende, men her må man sige som blinde og svagsynede, der læser bøger ved hjælp af storskrift, syntetisk tale og brailledisplays, eller som præsenteres for flerstemmige orgelsatser på én fortløbende braillelinie: "det er hjernen der læser". Den menneskelige hjerne kan holde sammen på meget mere end en traditionel bogside.

En hybrid af trykt bog og e-tekst er det fyldige site *Arkiv for Dansk Litteratur*, <http://adl.dk>, der har digitaliseret

alle betydelige danske forfattere, som har ligget under mulde længere end de 70 år, som copyrightlovgivningen kræver – i alt 78 forfatterskaber, herunder Brorson, Grundtvig, Helgesen, Holberg, Kingo, Palladius og Sthen. Senest tilkomne er Gustaf Munch-Petersen. Værkerne, oftest i tekstkritiske udgaver, er tilgængelige i to versioner: dels en faksimile (dvs. et billede af bogsiden), dels en tekstversion, som er søgbar og hvorfra man kan uddrage enkelte passager til citatbrug i egne opgaver eller artikler. Man kan søge i hele tekstsamlingen på tværs af forfatterskaber, et enestående redskab til sprog- og mentalitetshistoriske studier.

Reformation online

Det seneste danske digitaliseringsprojekt er også interessant for teologer. Alle danske bøger op til 1600 er på nettet i en kvalitet, som gør et besøg på Det Kgl. Biblioteks læsesale overflødigt. Bøgerne er digitaliseret i en meget høj opløsning, første billede viser omslaget forfra, det næste bagsiden, så fra oven og fra siden. Først et antal bil-

leder henne kommer man til titelbladet. De gamle bøger søges på sitet <http://eeb.chadwyck.co.uk.ep.fjernadgang.kb.dk/home.do>. Her kan man nu se værker af Niels Hemmingsen, Peder Palladius og Anders Sunesen og også danske tryk af Martin Luther og Philipp Melanchthon. Se fx "*Enchiridion. En Liden Catechismus eller Christelige tucht ganske nyttelig for alle Sogneprester och Predickere*, D. Mart. Luth., [oversat af Peder Paladius]". Vil man konsultere Luthers originaltekst, er intet lettere: *Weimarudgavens* mere end 70 bind er tilgængelige online og de tyske teksters fraktur (krøllede bogstaver) er erstattet med latinske bogstaver. Luthers stavemåder må man leve med.

På siden <http://www.teol.ku.dk/bibliotek/online/> kan man finde links til mange af ovennævnte elektroniske titler. Hjælp til læsningen fås i onlineversionen af Gyldendals ordbøger på engelsk, tysk, fransk og spansk – endnu et eksempel på e-bog, der er bedre end papirudgaven!

Ritual og mening

Af ph.d.-studerende, cand. theol. Diana Rigtrup

Hvordan kan man forstå det forhold, at meningsdannelse synes at kendetegne menneskets måde at leve i verden på? Hvilken rolle spiller meningstab og meningsdannelse

i krisesituationer? Og hvordan skal man forstå forholdet mellem mening og religion? Det er nogle af de spørgsmål, som jeg ønsker at undersøge i mit ph.d.-projekt "Ritual og mening", som jeg påbegyndte i februar 2010.

Projektet vil forme sig som en religionsfilosofisk undersøgelse af temaerne mening, religion og ritual, og jeg vil desuden inddrage psykologiske og antropologiske teorier. Som et forsøg på at bygge bro mellem teori og praksis inddrager projektet også en kvalitativ undersøgelse af temaerne. Det betyder mere konkret, at jeg som en del af projektet bl.a. på Rigshospitalet foretager ca. 20 interviews om ovenstående temaer med forældre til syge eller døde børn, som vælger at få deres barn nøddøbt. Endvidere følger jeg hospitalspræsterne ved de indledende

sjælesorgssamtaler, og når forældrene tillader det, deltager jeg ved nøddåb eller velsignelser.

Mening og religion

Når et menneske bliver udsat for en krisesituation og må forholde sig til uventede og måske tragiske hændelser, kan det medføre, at der bliver stillet spørgsmålstejn ved den vante måde at opfatte og forstå verden på. I den forbindelse kan spørgsmålet om meningen med det, der er sket, blive påtrængende. Men hvordan kommer denne meningssøgen eller meningsdannelse til udtryk? Sker det i forbindelse med et meningstab? Og er der en sammenhæng mellem meningsspørgsmål og religiøse spørgsmål?

En af de filosoffer, som har beskæftiget sig med spørgsmålet om mening i en eksistentiel, sprogfilosofisk og ritualteoretisk kontekst er Ludwig Wittgenstein. Eksempelvis skriver han et sted i sine dagbogsoptegnelser om sammenhængen mellem livsspørgsmål og religiøse spørgsmål:

"Et religiøst spørgsmål er enten kun et livsspørgsmål eller også er det (tom)

snak. Dette sprogspil – kunne man sige – bliver kun spillet med livsspørgsmål.”

Mange af de samtaler, jeg har haft med forældre til syge eller døde børn, synes da også at pege på en sammenhæng mellem livsspørgsmål eller oplevelser af meningssøgen eller meningsstab og religiøse fortolkninger eller spørgsmål. I mine foreløbige interviews træder det tydeligt frem, at religionen – eller med et Wittgenstein-inspireret ord, det religiøse sprogspil, bruges til at udtrykke eksempelvis meningsløshed, magtesløshed, vrede, taknemmelighed og oplevelse af tryk.

Ligeledes har jeg oplevet, hvor meget religiøs tro og ritualer kan betyde i en krisesituation efter at have fulgt hospitalspræsterne, når de har haft sjælesorgssamtaler, og ved at være til stede ved nøddåb. En del af forældrene indleder med at sige, at de ikke er specielt kristne. Alligevel taler de med præsten, de fortæller, at de beder, nogle går ned i kirken og skriver en bøn i gæstebogen, og de vælger at lade deres barn blive nøddøbt. Det lader altså til, at religion kan få en intensiveret betydning, når der er livsspørgsmål på spil, og at dens sprog og ritualer giver mulighed og rammer for at forholde sig til eksistentielle spørgsmål og krisesituationer, også for mennesker, som til hverdag ikke opfatter sig selv som specielt religiøse.

Wittgenstein sagde om sig selv, at han ikke var et religiøst menneske, men at han ikke kunne lade være med at se alt fra en religiøs synsvinkel. I hans dagbogsoptegnelser beder han

ofte til Gud, og mange af hans skrifter vidner om, hvorledes eksistentielle spørgsmål på samme tid er religiøse spørgsmål. Det kan se ud som om, at de i mange tilfælde slet ikke kan skilles ad, og at religion kan være en måde at tale, forholde sig og handle på, når der er eksistentielle problematikker på spil. Og når mennesker drives ud til grænsesituationer og skal udtrykke deres desperation, kan det tage form som et religiøst sprogspil, hvor Gud i sproget repræsenterer den ultimative instans, man kan henvende sig til, og hvor spørgsmål om transcendens, håb og muligheder optræder.

Hos Wittgenstein finder man i *Vermischte Bemerkungen*: tanken om, at kristendommen kan få en helt speciel betydning i en nødssituation:

“Et nødsskrig kan ikke være højere end et menneskes.

Eller ligeledes kan ingen nød være større, end den, som et enkelt menneske kan være i. Et menneske kan derfor være i uendelig nød og således have brug for uendelig hjælp.

Den kristne religion er for den, der har brug for uendelig hjælp, altså kun for den som føler uendelig nød.”

Det lader således til, at religion kan få en intensiveret betydning netop i krisesituationer, og at den kan være en måde at orientere sig på og måske finde mening i en ellers meningsløs situation.

Men dermed ikke sagt, at alle forældre søger direkte efter en mening med deres barns sygdom eller død, eller at spørgsmålet om mening altid optræder i en religiøs sammenhæng. Det gør

det ikke, og det er heller ikke afhandlingens mål at vise, at krisesituationer kan medføre en intensiveret religiøs tro. Det er derimod mit ønske at undersøge de forskellige måder, mennesket forstår og giver verden mening på i forbindelse med eller i forlængelse af en krisesituation, og dernæst hvilken betydning religionen kan have i den kontekst.

Spørgsmålet om mening synes nemlig ikke altid at vise sig direkte og konkret. Oplevelsen af mening optræder derimod ofte implicit gennem eksempelvis den måde, man tolker sig selv og verden på, og gennem ikke-refleksive handlinger som eksempelvis deltagelse i et ritual. Sproget og ritualet strukturerer verden på hver deres måde, og det stiller spørgsmål til, hvad forskellen er på den rituelle praksis og den sproglige meningsdannelse, der både kan foregå kognitivt, eksistentielt og narrativt, og som kan være udtryk for de religiøse og ikke-religiøse tegnsystemer, der kendetegner en bestemt kultur.

Mening og ritual

Afhandlingens andet tema og fokuspunkt, ritualet, vil derfor blive diskuteret i forlængelse af spørgsmålet om mening, men nu i en antropologisk og ritualteoretisk kontekst.

Da de første antropologer rejste ud i verden og observerede ritualer hos fremmede folkeslag, var det først og fremmest for at finde frem til en mening eller en myte bag det symbolsystem, som viste sig gennem den rituelle akt. Men nyere ritualteoretikere mener, at ritualet besidder en egenværdi, som er ren aktivitet, ren form og uden sym-

bolsk betydning. Ritualet giver derfor ikke i første omgang mening refleksivt, men kropsfænomenologisk, og kan derfor være en måde at handle på i forhold til det ukontrollerbare.

Man kan derfor her tale om et handlingsorienteret syn på meningsdannelse, som kan sammenlignes med Wittgensteins sprogfilosofi, der havde til formål at vise, at der ikke ligger en skjult mening bag et ord eller et begreb, men at meningen viser sig gennem den måde, sproget bruges på.

Men når jeg f.eks. spørger forældre, der har fået deres barn nøddøbt, hvad ritualet betød for dem, svarer de dog som oftest med konkrete fortolkninger og ved at tillægge ritualet en mening som eksempelvis, at det fik den betydning, at barnet nu eksisterer ved at have fået et navn eller, at det var et symbol på, at Gud nu tager sig af barnet. Man kan måske derfor pege på flere forståelser af mening; den der ligger i en handlingsdeltagelse, og den, der viser sig ved, at mennesket tolker den rituelle handling.

Wittgenstein beskriver et sted ritualer som instinkthandlinger, der ikke har til formål at vise hen til en skjult mening eller betydning. Han skriver, ligesom andre ritualteoretikere, at grunden til, at vi oplever ritualet som bærer af en skjult mening, er, at mennesket efterfølgende tillægger ritualet betydning. Wittgensteins syn på ritualet som instinkthandling synes derfor at stå i modsætning til hans opfattelse af religion som livsspørgsmål. Dette kan måske også forklares som en skelnen mellem førsproglige handlinger og efterfølgende fortolkninger, ligesom man

i en krisesituation må skelne mellem de første emotionelle reaktioner og en eventuel senere søgen efter mening.

Mening kan altså opstå og foregå på flere måder og niveauer, men det er måske netop især, når livet opleves som meningsløst, at en søgen efter mening bliver aktuel. Schopenhauer skrev i sin bog *Die Welt als Wille und Vorstellung*, at det er menneskenes oplevelse af og kendskab til død og lidelse, der fører til filosofiske refleksioner og metafysiske forklaringer af verden. De samtaler jeg har haft med forældrene på Rigshospitalet synes at bekræfte dette, ligeså vel som religions- og litteraturhistorien eksempelvis gør det. Hvordan refleksionerne over menings- og livsspørgsmål viser sig, og på hvilke måder mening reetableres, er derfor spørgsmål, jeg vil arbejde videre med de kommende par år på det teologiske fakultet.

Projektets relevans

Ovenstående var lidt om projektets indhold. Afslutningsvis kommer derfor lidt om projektets formål og relevans – nu i punktform:

1) Projektet er først og fremmest relevant for en moderne sjælesørgerisk praksis, da det religionsfilosofisk,

tværfagligt og empirisk belyser de problematikker, mennesket kan komme ud for i krisesituationer, og viser, hvilken afgørende betydning eksistentielle og religiøse refleksioner kan have for menneskets måde at forstå sig selv på.

2) Inddragelsen af de kvalitative data har til formål at bygge bro mellem den teoretiske og den praktiske virkelighed.

3) Da projektet vil inddrage forskellige teorier (teologiske, filosofiske, psykologiske, sociologiske og antropologiske) til belysning af temaet om menneskets måde at forstå sig selv og den verden, der omgiver det i en krisesituation, har det også tværfaglig relevans.

4) Formålet med projektet er desuden at vise den kompleksitet, religiøs tro kan rumme som et supplement til de til tider forenkledte kategoriseringer, der kan finde sted i den kvantitative forskning.

5) Projektet vil endvidere sætte fokus på eksistentielle og religiøse problematikker blandt pårørende (og patienter) i hospitalsregi, hvilket er et område, der aktuelt er både behov for og voksende interesse for.

Dietrich Bonhoeffers syn på kirken

Af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Karina Juhl Kande

At Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) insisterede på, at kirken i sin historisk-empiriske skikkelse ikke kan være teologien uvedkommende, er en af årsagerne til

hans blivende aktualitet. Bonhoeffers forståelse af kirken som konkret, empirisk fællesskab har i vid udstrækning inspireret den kirkelige identitetsforståelse frem til nutiden. Det viser sig blandt andet i nutidens interesse for "public theology", som beskæftiger sig med sociale, økonomiske, politiske eller økologiske spørgsmål i lyset af den teologiske tradition.

I den almindelige diskussion om forholdet mellem det offentlige og kirken kommer sagligheden ofte i knibe. Da netop saglighed eller med hans eget udtryk: intellektuel redelighed er et basalt anliggende for Bonhoeffer, vil jeg i det følgende bruge dette motiv som en tråd i præsentationen af mit ph.d.-projekt, *Relationalitet og stedfortrædelse*, der skal kortlægge udviklingen i Bonhoeffers kirkesyn mellem 1927 og 1945,

og som jeg påbegyndte i juni 2010 ved Afdeling for Systematisk Teologi. Projektet er et selvstændigt delprojekt under det kollektive forskningsprojekt *Invisibilis. Visibility and Transcendence in Religion, Art and Ethics*, som Anna Vind præsenterer andetsteds i dette nummer af TEOL-information, og projektet ligger desuden i forlængelse af de bidrag, hvormed Kirsten Busch Nielsen har været med til at sætte København på landkortet for den internationale Bonhoeffer-forskning.

Forholdet mellem det synlige og det usynlige udgør et grundproblem i protestantisk ekklesiologi. Bonhoeffer lukker dog for sit eget vedkommende diskussionen af denne reformatorske sondring idet han tidligt i forfatter-skabet hævder, at den synlige og den usynlige kirke er én og samme. I forbindelse med den tyske kirkekamp fokuserer Bonhoeffer i stadig højere grad på den konkrete, empiriske kirke. I ph.d.-projektet skal (u)synlighedsproblematikken tjene som det metodiske greb, hvormed undersøgelsen føres igennem, afdækker og diskuterer de accentforskudninger, der efterhånden sker i Bonhoeffers ekklesiologi.

Personværen i kirkebegrebet

Bonhoeffers første og største ekklesiologiske værk er afhandlingen *Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche* fra 1927. Her er hans ambition – med et nyere ord – tværfaglig. Han kombinerer systematisk teologi med sociologisk og socialfilosofisk teoridannelse. Bonhoeffer gør det klart, at disse to fag her stilles i dogmatikkens tjeneste. Men at hans projekt er og bliver teologisk, står først knivskarpt, da Bonhoeffer fremsætter værkets grundlæggende præmis: At kirkens væsen udelukkende kan forstås indefra *med* vrede og forklærlighed, *cum ira et studio*. Man kan sige, at der hos Bonhoeffer er tale om en form for saglig forudindtagetthed.

Bonhoeffer mener ikke, at man bør adskille det personlige fra det saglige: At forstå personligt og sagligt som modsætninger er ensbetydende med en abstrakt spaltning af personligheden i en henholdsvis troende og tænkende del, der ikke er forpligtede på hinanden. Det saglige har for Bonhoeffer at gøre med *tilgangen* til sagen og ikke med rationel beviselighed.

Min undersøgelse gælder det personbegreb og syn på den menneskelige natur, som Bonhoeffer konstitutivt forudsætter i det begreb om fællesskab, der indgår i hans tænkning om kirken. Personbegrebet kommer i sig selv først til udfoldelse inden for den interpretationsramme, som kirken udgør for Bonhoeffer, fordi mennesket i Bonhoeffers teologiske antropologi grundlæggende er relationelt. Personværen er for Bonhoeffer (og for 1920'ernes filosofi og teologi helt tidstypisk) noget, der kom-

mer i stand ved et jeks konkrete møde med et du. I den afgørelse – for eller imod – der finder sted i subjektets konkrete svar på den eksistentielle fordring, som den anden stiller, konstitueres individet som bevidst *ansvarlig*, etisk person. Men fordi den anden netop er et andet subjekt, kan jeg et ikke gennemtrænge duet. Den anden person kan ifølge Bonhoeffer ikke erkendes, blot anerkendes eller, netop, tros.

Her ligger en række temaer, der har betydning for fortolkningen af Bonhoeffer: anerkendelse f.eks., som jeg må lade ligge i denne artikel. Tankegangen hos Bonhoeffer er overordnet, at troen på menneskets skabthed ligger implicit i anerkendelsen af næstens du. Bonhoeffer understreger dog, at selvom ingen person bliver til uden fordringen fra den anden, kan intet menneskeligt jeg skabe en individuel person ud af den andens du. Fordringen og ansvarligheden kommer efter Bonhoeffers mening udelukkende i stand i jeg-du-forholdet, fordi det er Kristus, Guds ord, der møder mennesket i skikkelse af det andet menneske. Det er Gud, der gør mennesket ansvarligt.

Hermed er vi tilbage ved spørgsmålet om den i Bonhoeffers øjne saglige tilgang. Den ansvarlige person skal *selv* tro, og ikke blindt overtage dikterede dogmer ud af f.eks. autoritetstro over for kirken. En overtaget tro er blot et udtryk for menneskelige problemstillinger og kan som sådan ikke være sagligt udgangspunkt for teologisk tænkning. Når det handler om *kristen* tænkning, som Bonhoeffer kryptisk udtrykker det, kan der kun være tale om én tilgang, nemlig den, der forudsætter transcendens. Bon-

hoeffer forstår transcendens som det, at noget møder mennesket fra et sted uden for horisonten af dets egen refleksion: Guds åbenbaring af sig selv i Kristus. Bonhoeffers begrundelse er, at fordi Kristus bevægede sig fra Gud til verden, vil en tænkning, der tager udgangspunkt i menneskelige problemstillinger, nødvendigvis gå galt af det fundamentale forhold, at initiativet er Guds. I Bonhoeffers forståelse er en saglig tilgang til troen på Kristus således ensbetydende med subjektets anerkendelse af det transcendent, der møder jeget udefra.

I Bonhoeffers teologiske antropologi er en person et menneske, der står i forhold til en anden. Personbegrebet har altså et etisk grundlag. Fordringen er absolut, fordi Kristus, i skikkelse af næsten, fordrer hele mennesket, og det transcendent er således eksistentielt og konkret til stede i menneskelivet. Ved at anerkende helhedsfordringen giver den enkelte, ifølge Bonhoeffer, afkald på at tage udgangspunkt i sig selv og opgiver i den forstand sig selv. Men først *i og med* den konkrete personlige anerkendelse af det transcendent kommer mennesket helt til sig selv. Det er på denne måde, det saglige og det personlige er vævet sammen i Bonhoeffers tænkning: Jo mere uselvvisk mennesket tjener en given sag, jo mere tager sagen form af det oprindelige forhold mellem Gud og menneske, hvormed sagen i bund og grund tjener til menneskets eget bedste.

Kirke for andre

Bonhoeffers fremsætter et personbegreb, som han profilerer kritisk i forhold til for eksempel den tyske idealismes

subjektivitetsforståelse. Herigennem understreger Bonhoeffer, at kirken, i al sin konkrete synlighed, er Guds ords skabning og som sådan ikke indfanges i det, han kalder abstrakte, filosofiske tankesystemer. Bonhoeffer yder ikke just de idealistiske tænkere retfærdighed i sin kritik; men heller ikke det kan jeg belyse nærmere her. Årsagen til hans afvisning af såkaldt abstrakt tænkning skal søges i den vægt, han ønsker at lægge på Kristi konkrete nærværelse i verden som person.

Kirkebegrebet står helt centralt i Bonhoeffers teologi fra først til sidst. Dette er ikke nogen uproblematisk påstand, da der unægtelig forekommer iøjnefaldende accentforskydninger i Bonhoeffers ekklesiologiske udvikling. Men det faktum, at kirkebegrebet efterhånden glider uden for synsfeltet, betyder på ingen måde, at det har mistet sin relevans. Min tese er, at Bonhoeffer gennem hele forfatterskabet fastholder det standpunkt, som han giver udtryk for i 1927: At kirken kun kan forstås indefra.

Bonhoeffer forstår dogmatikken som en funktion af kirken. Han ind sætter dermed sin teologiske refleksion i et kirkeligt perspektiv, som også danner rammen for hans konsekvente kirke- og religionskritik. I sine sidste skrifter fra 1943-45 fordømmer Bonhoeffer forestillingen om Gud som en *deus ex machina* eller arbejdshypotese, der skal udfylde de huller, som det moderne menneske (endnu) har i sin viden om verden. En sådan teologi henviser, ifølge Bonhoeffer, på den ene side Gud til en plads ved grænsen af den menneskelige eksistens og den kræver på den anden side en resignation over for

selve tænkningens anstrengelse. Det er, hvad Bonhoeffer anser for intellektuelt uredeligt og beskriver som en "salto-mortale tilbage til middelalderen".

I Bonhoeffers teologi er kristologien det konstante omdrejningspunkt, men dette centrum hænger uløseligt sammen med hans tænkning om kirken og om verden. Det er Bonhoeffers anliggende at udfolde, hvordan Kristi væren kommer til udtryk i den historisk-empiriske kirke. Kirken er med traditionen de troendes fællesskab, *sanctorum communio*, og fællesskabet er opstået ved den totalfordring, som Kristus har gjort på den enkelte og som den enkelte anerkender i konkret ansvarlighed over for medmennesket. Gud *pro me* er derfor identisk med Gud *pro nobis* i Bonhoeffers ekklesiologi. Her er kirken som kristologisk normeret stedet, hvor det individuelle perspektiv indeslutes i, og bæres af, det kollektive. Derfor har kirken også personværen, det, som Bonhoeffer (med endnu et specielt begreb, der kan behøve en nærmere diskussion) kalder kollektivperson, og som sådan udgør kirken Kristi tilstedeværelse som person.

At tale om kirken er for Bonhoeffer at tale konkret om Kristus, og det kommer også til udtryk, når han i sine sene skrifter hævder, at kirken kun er kirke, når den er der for andre. Bonhoeffer giver hermed udtryk for den samme tilgang, som beskrevet ovenfor: Kirken kommer til sig selv, når den handler uselvisk, fordi kirkens sande væsen er stedfortrædelse. Det giver sig selv, at kirken, forstået på denne måde, ikke kan prioritere sin egen overlevelse frem for andres. Men det er netop, hvad Bonhoeffer, i løbet af den tyske kirkekamp, skarpt kritiserer sin samtids kirke for at gøre – og dermed åbner gabet mellem synligt og usynligt sig igen.

Trods den omfattende internationale forskning i Bonhoeffers ekklesiologi siden 1960'erne må man i dag efterlyse en samlet undersøgelse af Bonhoeffers kirkesyn. Ph.d.-projektet skal derfor dels løse en i Bonhoefferforskningen forsømt opgave, dels tage fat på det grundproblem i protestantisk ekklesiologi, som forholdet mellem det synlige og det usynlige udgør.

Zwingli incognito?

Hans Tausen og hans forklædninger

Af cand.theol. Rasmus H.C. Dreyer

Der var engang for ikke ret længe siden, hvor de fleste kunne synge med på Ingemanns kvad om Hans Tausen, der som plovdræng gik “på Tave bondes ager ved Birkende by”. Hans navn kom at flyve “over Danmark med folkeligt ry” som “en dansk Morten Luther”, der stred med ordets sværd. Og selvom denne folkelige sag overlevede den seneste revision af Højskolesangbogen, så har det været lige før, at den danske kirkehistorie har glemt Tausen. Det skønt Ingemann mente, at “ret aldrig hans navn skal i danske hjerter dø, så længe her ringer en klokke over ø”.

Måske var det kirkehistoriens glem-somhed, der foranledigede Det Teologiske Fakultet til at udskrive en prisop-gave i 2008 med titlen “studier i Hans Tausens forhold til Luther”. For var Tausen en dansk Luther, som påstået selv i megen nyere kirkehistorie – eller var der flere facetter på spil? Ja, det var der. Artiklens titel har nok allerede af-sløret mit foretagende – at Tausen må-

ske snarere var en ‘reformatorisk’ teo-log af mere ‘radikalt’ tilsnit end, hvad vi – og eftertidens reception, forbinder med Luther. Måske var Tausen ikke signifikant afvigende fra den danske, ‘humanistiske’ reformation? Han var som de, en radikal reformator – men ganske givet i forklædning. Selv Poul Helgesen vidste jo, at de danske refor-matorer nok snarere var ‘sværmere’ end af Martini observans. En lignende iagttagelse var den senere lutherske or-todoksi ikke sen at gøre. For dem – og i særlig grad Hans Poulsen Resen – så var Tausen vitterlig en Zwingli *in dis-guise*. Ja, så nyttede Tausens sviger-søns dramatiske gravskrift over afdøde superintendent Tausen i Ribe domkirke ikke mangt, selvom han netop fremhæ-vede Tausen som den, der først restau-rerede den himmelske lære i Danmark – og endog sad under Luthers kateder i selveste Wittenberg.

Min prisopgavebesvarelse “*Hans Tausen. Forskning. Historie. Teologi*” (2010) tager sit afsæt netop hér – altså i receptionen af Tausen. For allerede i den tidligste beskæftigelse med Tausen er roden gemt til de betragtninger og konklusioner, der i en gentagende be-

vægelse har været afgørende for den kirkehistoriske læsning indtil det 20. århundrede.

Afhandlingen er en historisk og kronologisk betragtning af Hans Tausens liv, virke og teologi. Tausen behandles løbende ud fra to perspektiver. En generel historisk-biografisk betragtning af hele Tausens virke, der leder frem mod den centrale teologiske betragtning af Tausens forhold til Luther. Disse perspektiver er min afhandlings grundlæggende emner. Udgangspunktet for disse betragtninger er, at Tausen ikke eksplicit kan forstås som 'luthersk'. For en sådan teologisk rubricering er nemlig en receptionshistorisk applikation.

Forskning

Receptionen er derfor fremstillingens fokus i første del, som behandler den samlede, historiske reception af Tausen. Med udgangspunkt i de ældste betragtninger (fra o. 1570 og fremefter) arbejder jeg mig henimod en undersøgelse af de forskningshistoriske resultater og positioner. Denne undersøgelse viser, at der allerede fra begyndelsen udledes nogle centrale spor i receptionen og undersøgelsen af Tausen og hans teologi. De luthersk-ortodokse teologer lagde f.eks. afstand til Tausen, da de identificerede flere elementer i hans teologi som 'zwinglianske'. Pietismen og rationalismen forsvarede derimod Tausen som 'den danske Luther' i deres bevidste fremhævelser af de 'lutherske' aspekter i hans teologi. Fra o. 1800 begyndte en mere kritisk behandling af historien og teologien. Dette ændrede dog ikke ved receptionen og beskæf-

tigelsen med Tausen. Han opfattedes stadig som specifikt 'luthersk', men nu på grund af hans 'reformatoriske' teologi kontra en 'katolsk' forståelse. Fra og med det kritiske skiftepunkt o. 1850 blev beskæftigelsen reelt historisk-kritisk forskning. Imidlertid ændrede denne kritik ikke nødvendigvis ved de teologiske vurderinger af Tausen. Denne tids forskning gentog, på trods af deres videnskabelige landvindinger, de foregående receptionshistoriske positioner og applicerede deres respektive forståelser af det særligt 'lutherske' hhv. 'zwinglianske' etc. Disse receptionshistoriske hovedspor suppleredes af yderligere et perspektiv, der ville forklare Tausens evt. afvigelser fra et ('dogmatisk' forstået) 'luthersk' standpunkt, bl.a. ved fremhævelse af hans teologis 'filippistiske' konnotationer.

Det 20. århundredes forskning betød en uddybning af de historiske betragtninger, men radikaliserede yderligere receptionens to hovedspor. Forskningen antog stadig to divergerende retninger. Den ene retning fortsatte det (entydige) fokus på det 'lutherske', mens den anden retning forklarede afvigelserne fra Luther med at pege på den 'humanistiske'/'bibelhumanistiske' teologi som baggrunden for Tausen og de danske reformatorers position(er). Disse gentagne, receptionshistoriske positioner modificeredes og nuanceredes ved betragtninger, der fokuserede på både det 'lutherskes' og det 'humanistiskes' fælles udtryk i f.eks. den 'filippistiske' teologi. Tausens og de danske reformatorers teologi blev derfor opfattet som en syntese.

Historie

Den receptions- og forskningshistoriske gennemgang danner baggrund for min afhandlings *anden* del – den historisk-litterære. Denne arbejder ud fra den grundhypotese, at den historiske Tausen skal forstås som en syntese af kontinuitet og nyorientering. Som en integreret del heraf undersøger jeg fortløbende Tausens skrifter og afsøger hans teologiske positioner. I disse teologihistoriske/litterære gennemgange sammenlignes skrifterne med eksterne forlæg og divergerende 'reformatoriske' teologi(er), herunder selvfølgelig særligt med Luthers skrifter og teologi. Den historiske og litterære del er ny konstruktion af den historiske beskæftigelse med Tausens liv. Den er opbygget kronologisk-biografisk og gør nedslag i alle væsentlige aspekter af Tausens virke. Den begynder med hans tidligste år og betragter herefter indgående hans studietid. Denne var især influeret af humanistiske studier flere steder, bl.a. i Rostock, Løwen og Wittenberg. I den forbindelse betragtes særligt begivenheder og teologer omkring sidstnævnte universitet i perioden 1523-24/25. Dette giver et billede af, hvilken teologisk klangbund, Tausen kan være blevet rundet af i sin studietid.

Herefter vender jeg mig mod Tausens arbejde i Danmark. Det sker ved en betragtning af kontinuiteten i hans virke, som f.eks. munk, også efter hjemkomsten i 1525 og de første år i Viborg. Først i Viborg begynder det egentlige (og kendte) reformatoriske arbejde, og det er også i denne periode, at Tausen udgiver sine første skrifter. Disse undersøges, og de viser en tilknytning til

Luther, men udtrykker grundlæggende en alment forstået 'reformatorisk' alternativt 'humanistisk-reformatorisk' teologi. Dette er gældende generelt for Tausens litterære arbejder. Han henviser dog ofte både direkte og indirekte til Luther i flere skrifter, ligesom f.eks. Tausens oversættelse af Mosebøgerne (1535) er bestemt og stærkt influeret af Luthers tilsvarende.

Tausen er naturligvis også influeret af de politiske forhold. I 1529 kommer han til København, hvor han fortsætter sit reformatoriske arbejde, og formentlig medvirker til radikaliseringen af den evangeliske bevægelse som sådan. På herredagene i 1530 og 1533 diskuteres spørgsmålet om den rette 'religion'. På sidstnævnte anklages Tausen – pga. sine udtalelser i sit skrift mod Poul Helgesen – for at have benægtet Kristi nærvær i nadveren. Efter borgerkrigen 1534-36 indførtes den statslige reformation og reorganisation af kirken efter 'luthersk' facon. Tausen medvirker i dette arbejde i kraft af deltagelsen i kommissionen til kirkeordinansen. Hans arbejde for en yderligere konsolidering af den evangeliske og 'reformatoriske' teologi kommer bl.a. til udtryk i hans postil (1539).

Postillen indtager en fremtrædende plads i afhandlingen. Den undersøges særligt ud fra en bestemmelse af de litterære forlæg. Undersøgelsen viser, at Tausen primært er afhængig Stephan Roths postiller (1526-28), som han genskriver eller oversætter i mere eller mindre eksplicite bearbejdelser (her er afhandlingens resultater i afgørende opposition til det hidtidige 'standardværk' på området, antologien "Tro og

Tale” (1963), hvor Finn Fosdal i sit bidrag netop forsøgte at påvise en særlig afhængighed af Luthers postiller – men uden inddragelse af Roth).

Tausen ansættes efter den statslige reformation som lektor i hebraisk, men bliver allerede i 1541 superintendent i Ribe stift. Her fungerer han som forvalter af den ‘lutherske’ statsteologi, men udgiver alligevel en række skrifter, der f.eks. er påvirket af Brenz, men også Calvin.

Teologi

Tausens skrifter viser – i kraft af deres flersidighed og afhængighed af divergerende teologer og eksterne forlæg – at deres fællesnævner findes i en generelt forstået ‘reformatorisk’ teologi. En fornyet bestemmelse af Tausens teologi er derfor i flertal (positioner hhv. teologier) pga. disse divergerende teologiske udtryk. Imidlertid er disse

divergerende teologier alle indbyrdes afhængige som del af syntesen den ‘reformatoriske’ teologi.

Tausen er derfor ingen dansk Luther, men snarere en radikal reformator, der pga. den senere reception optræder incognito i sit eget værk. Tausen kan nemlig bedst bestemmes som ‘reformatorisk’, fordi han agerede som andre ‘reformatoriske’ teologer i samtiden. Som sådan var han ikke eksplicit ‘luthersk’, i en moderne (‘dogmatisk’) forståelse. På egne og samtidige vilkår var han ‘reformatorisk’, og så antageligt ‘luthersk’. Hvis dette var den samtidige forståelse af den ‘reformatoriske’ teologi, så er en sådan definition (renset for historiske tilføjelser og forklædninger) også en passende identifikation af Tausens teologiske position i dag. “Ret aldrig nogen plovkøring drev det så vidt.”

“*Rewritten Bible*” og den genfortalte Abrahamberetning – i anledning af en prisopgave

Af *cand.theol. Martin Friis*

“*Rewritten Bible*” er en fællesbetegnelse for en række skrifter, der alle bærer nogle gennemgående træk. Der er imidlertid stor uenighed om, hvordan betegnelsen nærmere skal forstås. En undersøgelse af udtrykkets oprindelse og hidtidige anvendelse inden for den gammeltestamentlige receptionshistoriske forskning viser, at man har at gøre med en mindre fikseret og entydig størrelse end oprindeligt antaget. Terminologien blev første gang anvendt som konsekvent forskningsterm af Géza Vermes i en afhandling fra 1961. I sin beskæftigelse med en særlig form for haggadiskpræget midrash-udlægning af Genesis, der efter hans opfattelse findes i qumranskriftet *Genesisapokryfen* og i det langt senere skrift “*Sefer ha-Yashar*”, vælger han at benævne disse skrifter “*The Rewritten Bible*”. Han giver dog ikke i denne sammenhæng en egentlig indholdsmæssig definition af udtrykket. Det forsøger han og andre forskere at råde bod på i de ef-

terfølgende årtier gennem en nærmere indkredsning af betegnelsens særlige kendetegn. Fælles for forskerne var opfattelsen af “*Rewritten Bible*” som en form for fællesbetegnelse for en samling af skrifter, der alle kan anses for at være bearbejdninger af de gammeltestamentlige skrifter. Udover Genesisa-pokryfen er der inden for forskningen bred enighed om, at de følgende skrifter kan klassificeres som “*Rewritten Bible*”-skrifter: *Jubilæerbogen*, første halvdel af Josefus’ værk *Antiquitates Iudaicae*, Pseudo-Filons *Liber Antiquitatum Biblicarum* samt nogle qumranskrifter, der tilhører de testamentale og apokryfe genrer.

Et karakteristisk træk ved “*Rewritten Bible*”-forskningen er de forskellige forskeres forsøg på at sætte deres eget personlige præg på betegnelsen og forståelsen heraf. Det er naturligvis en tendens, der gør sig gældende inden for enhver form for eksegetisk forskning, men sjældent har bølgerne dog gået så højt som i forbindelse med netop dette forskningsfelt. I løbet af de sidste 50 år er der blevet rejst en lang række diskussioner, der både angår antallet af de skrifter, der kan asso-

cieres med “*Rewritten Bible*”, og den præcise definition af udtrykket. Nyere forskere betvivler dog nu den tidligere forsknings forståelse af termen og dens anvendelighed inden for den gammeltestamentlige eksegesi. Vermes’ oprindelige terminologi anses nemlig ikke længere for tidssvarende, fordi talen om en “*Rewritten Bible*” ikke harmonerer med den nyere kanonforskning. Det forekommer ikke længere helt så indlysende, at de skrifter, der forbindes med betegnelsen, faktisk genskriver *Bibelen*. Den autoritative kanoniske samling af skrifter, som vi kalder for *Det Gamle Testamente*, har ikke altid været en fikseret størrelse. Den nyere kanonforskning har med stor overbevisning sandsynliggjort, at samlingen af de gammeltestamentlige skrifter i en egentlig autoritativ kanon er et produkt af en fortløbende kanoniseringsproces, der har udfoldet sig på flere forskellige stadier. En række forskere (heriblandt Eugene Ulrich og John Barton) mener at kunne identificere to sådanne stadier, nemlig en tidlig periode, hvor der fandtes en samling af enkeltstående autoritative skrifter, og en senere periode, hvor denne samling i sig selv kom til at fremstå som autoritativ og derved som en fikseret størrelse. Denne distinktion mellem “en samling af autoritative skrifter” og “en autoritativ samling af skrifter” er relevant for “*Rewritten Bible*”-forskningen, fordi man ikke med sikkerhed kan fastslå, at den samling af gammeltestamentlige skrifter, der fandtes i tiden for genskrivningernes affattelse, i sig selv var autoritativ. Derfor foretrækker nogle forskere da også at tale om “*Rewritten Scripture*”,

eftersom man med “*Scripture*”-terminologien ikke på forhånd fælder dom over forlæggets kanoniske status. Det forekommer mere sandsynligt, at der i tiden for eks. Genesisapokryfens affattelse fandtes en samling af enkeltstående autoritative skrifter frem for en fikseret autoritativ samling af skrifter.

Hvor størstedelen af de forskere, der i nyere tid har beskæftiget sig med betegnelsen, har forsøgt at gøre terminologien mere tidssvarende, har nogle forskere taget det yderligere skridt, at de har sat spørgsmålstegn ved selve betegnelsens berettigelse som forsknings-term. En af disse forskere er Jonathan G. Campbell, der hævder, at forudsætningen for, at et skrift kan klassificeres som en genskrivning, må være, at det tidligere skrift, der gengives, må kunne siges at fungere som autoritativt forlæg for det senere skrift. Det er imidlertid særdeles vanskeligt for senere tiders læsere og forskere at få indblik i, om forfatteren til genskrivningen nu også har betragtet sit forlæg som autoritativt. Og heri ligger kilden til Campbells kritik. Når nu forfatterens syn på sit forlæg og på sit eget værk er så vanskeligt at gøre til genstand for en forskningsmæssig afklaring, er selve “*Rewritten Bible*”-betegnelsen måske slet ikke anvendelig som forskningsterminologi. Hvordan kan vi egentlig vide, at eks. forfatteren til Jubilæerbogen har anset sit eget værk for at være en genskrivning af et gammeltestamentligt forlæg, som vedkommende har anset for at være normativt, konstitutivt og autoritativt? Campbell har således formået at kaste lys over en meget central problemstilling. Autoritetsproblematikken

er dog i min optik ikke en tilstrækkelig årsag til, at "*Rewritten Bible*"-forskningen af den grund bør anses for at være ganske ude af stand til at kunne nå frem til nogle interessante resultater.

Efter min mening kan de terminologiske diskussioner ikke resultere i, at denne forskning i sig selv bliver ganske irrelevant. I sidste ende afhænger det af, hvor megen meningsfylde man som forsker lægger ind i selve betegnelsen. Uagtet om man tilslutter sig skiftet fra "*Rewritten Bible*" til "*Rewritten Scripture*" eller ej, står det fast, at terminologien faktisk *kan* anvendes som en fællesbetegnelse for en række skrifter, der har det tilfælles, at de alle er eksempler på en distinkt måde, hvorpå de gammeltestamentlige skrifter bliver behandlet i tiden efter deres affattelse. I den henseende er det underordnet, hvilken terminologi, man som forsker benytter sig af. For mit vedkommende anser jeg det for formålstjenligt at anvende den terminologi, som James E. Kugel er talsmand for, nemlig betegnelsen "*Retold Scripture*". På dansk findes der dog et bedre alternativ i form af det ganske ligefremme udtryk "*genfortællinger*". Først og fremmest giver det faktisk udmærket mening på dansk at tale om en "*genfortælling*" frem for det lidt kunstige "*genskrivning*". Dertil kommer, at man med en tale om "*genfortællinger*" indirekte også får sat fokus på det eksplícit narrative element, som jeg mener at kunne identificere i en lang række af de skrifter, som jeg undersøgte i min prisopgaves hoveddel, der bestod af en undersøgelse af de distinkte måder, hvorpå forfatterne til Jubilærbogen, Genesisapokryfen og

Antiquitates Judaicae foretog en genfortælling af 1. Mosebogs Abrahamberetning i hver af deres respektive skrifter.

Lad mig give nogle konkrete eksempler på en sådan genfortælling: I 1 Mos 12 finder vi beretningen om, hvordan Abram og hustruen Saraj må se sig nødsaget til at drage ned til Egypten pga. en truende hungersnød i hjemlandet. Undervejs på rejsen får Abram overtalt sin hustru til at udgive sig for at være hans søster. Hun er nemlig en meget smuk kvinde, og han frygter, at egypterne vil slå ham ihjel, så de kan få den skønne kvinde for sig selv. Abrams bange anelser skal hurtigt vise sig at holde stik. Efter at de er vel ankommet i Egypten, bliver Faraos gjort opmærksom på Sarajs skønhed, hvorefter han tager hende til sig som sin hustru. Eftersom Faraos har været uvidende om, at Saraj i virkeligheden var Abrams hustru, må han ret beset siges at være uskyldig i overlagt hustruran. Som en følge af Faraos ran rammes han af svære plager, der først holder op i det øjeblik, hvor hustruen tilbageleveres til sin rette ægtemand.

I Jubilærbogen finder vi en noget anden udgave af fremstillingen af ragnet. Her står der intet om, at Saraj skulle have udgivet sig for at være Abrams søster. Derved kommer Faraos her til at fremstå som en skurk, der har taget en kvinde til sig velvidende, at hun faktisk var en anden mands hustru. Her er der altså ingen formildende omstændigheder.

I Genesisapokryfen gør nogle andre faktorer sig gældende. Blandt de vigtigste er, at der her gives en udvidet

begrundelse for Abrams opfordring til Saraj om at udgive sig for at være hans søster. I 1. Mosebog skyldes dette hans overvejelser over Sarajs skønhed og hans heraf bange anelser undervejs på rejsen mod Egypten. I Genesisapokryfen er nødløgnen i stedet affødt af et drømmesyn, der bliver udlagt som en advarsel om, at Abram er i fare for at blive slået ihjel på grund af Saraj. Denne udlægning af drømmen bliver senere underbygget af en kommentar fra Abram selv, hvor han siger, at Farao blev så betaget af Sarajs skønhed, at han pønsede på at slå Abram ihjel. Som et yderligere eksempel på de ændringer, som forfatteren til Genesisapokryfen har foretaget i sin genfortælling, kan nævnes, at de guddommelige plager, som Farao rammes af, først forsvinder ved Abrams mellemkomst, hvor han helbreder Farao ved håndspålæggelse.

Hvis vi afslutningsvis skal vende blikket mod Josefus' gengivelse af opholdet i Egypten, er den vel nok største ændring, at Abram her har to bevægelsegrunde for overhovedet at drage

derned. Ud over at ville flygte fra den truende hungersnød ønsker patriarken også at undersøge egypternes gudsyndelse. Egypternes møde med Abram overbeviser dem om, at han er en meget vis mand med store overtalelsesevner, hvilket får dem til at forkaste deres hidtidige vrangforestillinger. Hvad gengivelsen af selve hustruranet i *Antiquitates Judaicae* angår, minder denne episode meget om de forudgående, dog med den ændring at Josefus i højere grad end de andre forfattere forsøger at sætte Farao i et bedre lys. Farao havde godt nok taget Saraj til sig som sin hustru, men han var dog ikke ganske besat af en lyst til at misbruge hende.

Med disse få eksempler har jeg søgt at vise, at en undersøgelse af de måder, hvorpå en given episode i de gammeltestamentlige skrifter er blevet gengivet og genfortalt af senere tiders forfattere, kan give indsigt i det væld og den variation af mulige tolkninger og tilpasninger, som de gamle forlæg har dannet grundlag for. Det er måske i virkeligheden den helt store fortjeneste ved "*Rewritten Bible*"-forskningen.

“I begyndelsen var gudstjenesten” – omkring ny lærebog i Det Nye Testamente

Af professor, dr.theol. Mogens Müller

“I begyndelsen var gudstjenesten”. Sådan hedder det på en af de første sider i Geert Hallbäcks *Det Nye Testamente – en lærebog* (Forlaget ANIS 2010). Orde-

ne spiller på et udsagn fra 1918 af den tyske nytestamentler, Martin Dibelius (1883-1947): “I begyndelsen var prædikenen” og dermed på begyndelsen til Johannesevangeliet. Bogen er en afløser til Bent Noacks seminarielærebog *Det nye Testamente og de første kristne årtier* fra 1962, som oplevede mange oplag og fik stor udbredelse også blandt teologer. Geert Hallbäcks formulering signalerer her det skifte, der har fundet sted siden Noack: Opmærksomheden er ikke først og fremmest rettet mod den historie, der ligger forud for Det Nye Testamente, men mod de måder kristendommen overlevede på i de skrifter, der udsprang af fortolkningerne af denne historie.

For det er selvfølgelig ikke Det Nye Testamente, der har forandret sig. Det er de læsestrategier, hvormed vi kom-

mer til disse tidligste kristne skrifter, der er under stadig forandring. Og Geert Hallbäck indbyder her til at betragte den nytestamentlige litteratur ud fra en genremæssig synsvinkel, der afdækker en kronologisk betinget udvikling af autoritetstyper. Undervejs får læseren desuden nogle nyttige redegørelser for ydre forhold, der har grebet skabende ind i processen.

Således defineres gudstjenesten som det organiserede møde mellem det guddommelige og forsamlingen af troende, en organisation der normalt skaber helligsteder, præsteskaber, ritualer og liturgier. Mens de to første kan undværes, gælder det ikke de to sidste. Der skabes her en sammenhæng mellem handling og tekst, der i religionsvidenskabens benævnes “kultmyte”, og som er den grundfortælling, der forlener gudstjenestens handlinger med mening. Kultmyten udtrykker den religiøse forestillingsverden, der muliggør gudstjenestens møde med det guddommelige. Selv hvor den ikke kommer til orde som samlet fortælling, udgør denne kultmyte derfor over alt den forudsatte forståelseshorisont.

Gudstjenestens opbygning overtog

de første kristne menigheder fra synagogen med lovprisning, trosbekendelse, bøn, skriftlæsning og prædiken. Hertil kom en rituel del, nemlig nadveren som udtryk for en forening med guddommen. Samme formål tjente dåben. Til en begyndelse delte man hellige tekster, nemlig dem, der i en kristen sammenhæng blev til Det Gamle Testamente. Den kristne gudstjeneste synes dog tidligt at have fået sine egne hymner. Således er der god grund til at antage, at de ældste kristne tekster i Det Nye Testamente er de to Kristus-hymner, som optræder henholdsvis i Paulus' brev til filipperne (2,6-11) og i Kolossenserbrevet (1,15-20).

Forestillingen, om at Jesus først efterhånden blev gjort guddommelig, modsiges fuldstændig af disse to hymner, der lovsynger Jesus som et guddommeligt væsen. Og de ældste skrifter i Det Nye Testamente, Paulus' breve, taler da også praktisk taget alene om den opstandne Herre. Det afspejler den første generations karismatiske autoritetsbegreb – Geert Hallbäck knytter her helhjertet til ved en af den sociologiske videnskabs grundlæggere, tyskeren Max Webers (1864-1920) tretrins model for autoritetens forvandling i en grupperings historie.

Dette betyder, at den apokalyptiske genre behandles først som den, der umiddelbart bød sig til, da troen blev modsagt af erfaringerne i dette liv. Apokalyptik, som i Det Nye Testamente mest rendyrket optræder i Johannes' Åbenbaring, var en genre, som nød stor popularitet i samtidig jødedom, og i Det Gamle Testamente først og fremmest er repræsenteret med Daniels Bog. Her

hentede man trøst og håb igennem syner om en kommende tilstand, hvor de gode vil le og de onde græde. Allerede i de ældste nytestamentlige skrifter, Paulus' breve til menigheden i Thessalonika, fungerer en sådan apokalyptik som redskab til håndtering af bevidsthedsmæssige kriser. Overhovedet gør karismatisk autoritet sig gældende i den særlige genre, som Paulus skabte, nemlig det apostolske brev, hvor han kan påberåbe sig en særlig myndighed fra Herren. Undervejs får læseren her også en klar redegørelse for det forståelsesmæssige fremskridt, som den så kaldte "nye Paulus" har betydet.

Efter et kapitel om genren formaning (*parænese*), der optræder i de fleste af de nytestamentlige breve, men mest renlivet i Jakobsbrevet, følger et om Markus- og Matthæusevangeliet under overskriften "Evangeliet om den jordiske Jesus". For den Jesus-figur, vi møder i disse to første evangelier, er ikke den "historiske Jesus", men mytens Kristus skrevet ind i et jordisk levnedsløb. Forfatteren bag Markus-evangeliet, som er det ældste og fra kort efter år 70 e.Kr., skabte her en ny genre, hvor myten er underforstået hele vejen igennem, men hvor den skriftlige fortælling åbnede for muligheden for langt større og mere komplicerede forløb end den mundtlige overlevering. Forudsætningen var Jesu fravær. Geert Hallbäck har andetsteds karakteriseret evangeliegenren som generøs, fordi den tillod indoptagelsen af et meget forskelligartet stof. Med fortællingen om den jordiske Jesus har vi bevæget os ind i anden og tredje generation, hvor autoriteten udsprang af at behere

ske traditionen, den sande overlevering om Jesus.

Denne traditionelle autoritetstype er det også, der optræder i den øvrige, pseudonyme brevlitteratur, de breve, som os ukendte forfattere tilskrev henholdsvis Paulus, Peter, Johannes, Judas og Jakob – de to sidste som Herrens brødre. De er gennemgående udtryk for den borgerliggørelse af kristendommen, som blev nødvendiggjort af, at genkomsten udeblev. Man blev nødt til at indrette sig i denne verden, og det blev her ikke så meget en særlig kristen “livstil”, der adskilte menigheden fra det omgivende samfund, som det var dens begrundelse.

Den voksende tidsafstand til Jesus og det, at genkomsten ikke fandt sted, fremkaldte også et behov for at få skrevet frelsens historie. Allerede Markus- og Matthæusevangeliet havde skildret Jesu liv som fortidigt, men lod så at sige tiden standse med Jesus, sådan at tidens forløb var suspenderet indtil genkomsten. Her skriver forfatteren til Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger – og det er efter alt at dømme to bind af ét værk af samme forfatter – i højere grad end sine forgængere Jesu historie i forlængelse af den, der er indeholdt i Det Gamle Testamente, og han forsyner den tilmed med en fortsættelse om aposteltiden, som dermed også kommer til at høre med til grundlæggelsesperioden. Perspektivet er nu ikke længere fremadrettet mod genkomsten, men tilbageskuende mod den fortid, der forklarer forholdene i nutiden. Denne forfatter betragter desuden kristendommen som en fortsættelse af jødedommen. Dette syn får dog ikke

for Geert Hallbäck den konsekvens, at Lukasskrifterne må være sene; som de fleste tidsfæster han dem til omkring 90 e.Kr.

Johannesevangeliet kommer her til at stå for sig selv som det meditative evangelium. Perspektivet er hverken fremadrettet eller tilbageskuende, men henvendt på nutiden. Det evige liv er allerede begyndt, når man tror, at Jesus er Guds Søn. Johannesevangeliet optræder som en fortsættelse af Jesu åbenbaring. Geert Hallbäck finder, at Johannes-skrifterne afspejler en spekulativ religiøsitet, som efter hans mening peger hen på Egypten som oprindelsessted. At forfatteren skulle være apostlen Johannes, regner han for usandsynligt. I givet fald gengiver evangeliet ikke forfatterens oplevelser sammen med Jesus, men et langt livs gennemtænkning af den dybere mening med hans liv og død.

Under overskriften “Teologiske traktater” behandles endelig Efeserbrevet og Hebræerbrevet. Også andre breve kunne være taget med her, men det er alene disse to, der er “tilbage”. Efeserbrevet står som en upolemisk sammenfatning af en paulinsk teologi, mens Hebræerbrevet – det eneste anonyme skrift i Det Nye Testamente – skildrer Jesus som den himmelske ypperstepræst, der har holdt en himmelsk gudstjeneste, hvor han med sin død én gang for alle har overflødiggjort al jordisk guds- og offertjeneste. Denne tolkning, som gør den gamle pagt og dens gudstjeneste forældet, sker inden for rammerne af Platons filosofi, hvor den jordiske virkelighed er en ufuldkommen afspejling af en himmelsk,

evig og uforanderlig ideverden. Dette forsøg på at afskaffe gudstjenestens gentagelse vandt dog ikke gehør i kirken. Gudstjenesten vandt. Den var ikke blot "i begyndelsen".

Max Webers tredje autoritetstype, som i udviklingsforløbet følger efter den karismatiske og den, der udspringer af at beherske den sande tradition, er den institutionelle, der beror på at indehave et embede. Den finder vi kun tilløb til i Det Nye Testamente, ikke mindst i de såkaldte Pastoralbreve, dvs. brevene til Timotheus og brevet til Titus, som alle tre synes at stamme fra et stykke inde i 100-tallet. Den institutionelle kirke er det imidlertid, der i anden halvdel af 100-tallet skaber en samling af særlige kristne gudstjenesteskifter. Kriterierne er apostolsk oprindelse og overensstemmelse med apostolsk forkyndelse, men mest tungtvejende var en udbredt anvendelse i de store og toneangivende menigheders gudstjeneste. Processen er stort set færdig omkring 200, men det endelige blå stempel blev først sat i slutningen af 300-tallet.

Ifølge Geert Hallbäck blev kristendommen derved en skriftreligion. Kirken fortolker sig selv ved at fortolke Skriften. Men fordi ingen tekst er entydig, og Det Nye Testaments forskellige bøger rummer teologiske forskelle, blev kristendommen samtidig en fortolkningernes religion. Og det hilser forfatteren ligefrem velkomment, "for det betyder, at kristendommens mang-

foldige og ureglerlige væsen er gyldiggjort af de spændinger, modsigelser og mangfoldigheder, som karakteriserer den nytestamentlige kanon."

Bogen afrundes med dels en behandling af "den historiske baggrund – samfundsforholdene på Jesu tid", dvs. en tidshistorie, dels et rids af "fortolkningens metoder". Begge kapitler er vigtige dele af denne lærebog. I det sidste gives der en kortfattet, men meget klar skildring af den metodepluralisme, der har behersket billedet siden 1970'erne. For hvor man indtil da kunne tale om en udstrakt konsensus om, hvad historisk-kritisk bibelforskning vil, skal og kan, afløstes denne situation omkring 1970 af en undertiden kaotisk metode-mangfoldighed, hvor strukturalisme, semiotik, narrativ kritik, reader-response-kritik, retorisk kritik, socialantropologi, sociologi, videnssociologi osv. har været et vilkår for bibelfortolkningen. Geert Hallbäck begyndte som strukturalist, men har altid også været åben over for andre tilgange, der kunne hjælpe til en dybere forståelse af fænomenet Det Nye Testamente.

Egentlig er Geert Hallbäck's nye lærebog skrevet for seminariestuderende og dermed enhver interesseret. Der er ingen fodnoter og ingen fremmedsprogede citater, og name-droppingen er stærkt sporadisk og lidt tilfældig. Men jeg kan dårligt tænke mig den teolog, der ikke med stort udbytte kan læse denne originale fremstilling af en teolog og uhyre erfaren formidler.

Hvor kommer informationen fra?

Af Professor Niels Henrik Gregersen

Hvis man på Købmagergade spørger en tilfældig forbi-passerende om, hvor informationen kommer fra, vil han sikkert svare, at den kommer fra nyhedsmedierne,

fra aviser og websites – i sidste ende fra nyhedsbureauernes “informanter”. Spørger man derimod en tænksom forsker fra naturvidenskabene, får vi et andet svar. Naturvidenskabeligt set er information nemlig ikke noget, der først opstår i menneskets verden. Der findes også biologisk information i DNA, ligesom der findes kvanteinformation.

Det rejser et principielt spørgsmål: Kommer informationen fra universet eller fra en sen fase i den biologiske evolution? Og når nu naturvidenskabene taler om naturens information, er det så bare en metafor hentet fra vores tid? Eller skyldes det, at vi gennem vores informationssamfund er kommet til at *opdage*, at der findes informationsstrukturer i naturen – lang tid før vi selv blev til som *techno sapiens*? Hvad

betyder i så fald dette for teologien? Kunne man oversætte Johannesevangeliets første sætning som følger: “I begyndelsen var Informationen”? I hvert fald betyder det græske ord *Logos* både tale, rationalitet og struktur. Så måske skulle muligheden overvejes.

Materiens de-materialisering

Som bekendt opfattede Isaak Newton (1642-1727) materien som bestående af små passive partikler, der holdes i gang og i orden af de uforanderlige naturlove, først og fremmest af tyngdekraften og inertien. Naturen blev opfattet som et urværk, en sindrig maskine, skabt og opretholdt af Gud.

Går vi frem til 1800-tallet bliver derimod dampmaskinen den centrale ikon: alt er komprimeret energi, og vi får med formuleringen af termodynamikkens første og anden hovedsætning hos Rudolf Clausius i 1865 et nyt billede af naturen som en vældig immanent kraft. Tankegangen kommer til at indgå i Marx’ historiefilosofi og i Freuds teori om det ubevidste. Inden for fysikken står Albert Einsteins generelle relativitetsteori fra 1915 som slutstenen på udviklingen med den berømte formel: *E*

= mh^2 energi er (ved vakuum) lig med masse gange hastighed i anden potens.

Dermed var der i virkeligheden sket en revolution af materiebegrebet. Materie ansues ikke længere som små Lego-klodser bundet sammen af jernhårde lovmæssigheder. Masse og energi er derimod konvertérbare egenskaber. Efter Einstein er den faste masse således kun én måde, hvorpå materien kan vise sig. Energien er det forblivende, mens materie-elementerne er forbigående manifestationer af den underliggende energi. Einsteins teori førte i virkeligheden til en gennemgribende de-materialisering af det gængse materiebegreb. Materie var ikke længere, hvad den plejede at være. I dagens kosmologi udgør den masse-bundne energi (*baryonic matter*) som fx kloder og kroppe, støv og partikler, faktisk kun ca. 4% af den samlede materie. Dette var første skridt til materiemytens fallit

Det informationelle verdensbillede

Næste skridt kom med 1920'ernes kvantemekanik. Centralt stod her erkendelsen af, at materie-energien kun udløses i meget små energipakker, i overensstemmelse med Max Plancks teori om materiens mindstedele ("kvanter") fra 1905, kombineret med Bohr-Rutherford modellen for atomer fra 1913. Materien kunne nu heller ikke forstås som et energimæssigt kontinuum, men som elementære begivenheder, der udløses i "spring". Vi kan ikke følge vejen fra energipotentialet til de konkrete kvantespring, og vi kan af principielle grunde aldrig vide alt det, som vi gerne vil vide om materien. Vi vil fx aldrig kunne forudsige kvanter-

nes præcise placering, hvis vi samtidig vil kende deres tidspunkt og kraft. Med Bohrs og Heisenbergs kvanteteori mistede materien sin entydige lokalisering. Alle kvantebegivenheder falder ganske vist ind under Erwin Schrödingers statistiske bølgeteori, men vi kan ikke kende de enkelte subatomare begivenheders hvorhenne, hvornår og hvorledes, men kun deres statistiske fordeling. Til gengæld ved vi, at materien har form som informationsbegivenheder: sådan og ikke anderledes blev det. *Sic!*

Informationens naturhistorie

I bogen *Information and the Nature of Reality: From Physics to Metaphysics* (Cambridge University Press 2010) har fysikeren Paul Davies og jeg (støttet af en generøs bevilling fra *The John Templeton Foundation*) samlet en gruppe af de bedste fysikere, biologer, filosoffer og teologer til at belyse følgende spørgsmål: Hvor dybt er information forankret i nutidens naturvidenskabelige verdensbillede? Og hvordan kan vi gennemtænke dette verdensbillede i samtidens filosofi og teologi?

Vores første hypotese går ud på, at et moderne naturvidenskabeligt materiebegreb må indeholde tre ikke-reducerbare elementer: masse, energi og information. Argumentet herfor findes i den udvikling, som er skitseret ovenfor.

Vores anden hypotese drejer sig om forholdet mellem materien og naturens love. Den gængse opfattelse har været, at man begynder med matematikken som et reservoir af mulige naturlove og herefter ser på de naturlove, som faktisk er aktualiserede i den fysiske ver-

den, og som gennem en lang evolution fører frem til den form for information og kommunikation, som vi kender fra den menneskelige civilisation. I dette billede har vi følgende pil for naturens udvikling: Naturlove $\rightarrow$ Materie $\rightarrow$ Biologisk Information $\rightarrow$ Kommunikation. Men hvis informationen er lige så fundamental som materiens masse og energi, så får vi følgende pile: Kvantinformation $\leftarrow \rightarrow$ Naturlove $\rightarrow$ Materien $\rightarrow$ Biologisk Information $\rightarrow$ Kommunikation.

Det store spørgsmål er nu, hvilken status naturlovene har. På den ene side finder kvantebegivenheder principielt sted *før* vi kan formulere love derom. På den anden side er de basale naturlove ikke bare menneskelige opfindelser, men også opdagelser. De har efter alt at dømme gyldighed alle steder. Tyngdekraften gælder både i Berlin og Beijing. Energiens konstant gælder efter Einstein og før Einstein. Alle kvantespring falder inden for Schrödingers ligning. Derfor går pilen i begge retninger mellem (kvante)information og naturlove. Dermed er ikke sagt, at naturlove kan forklare alt, som sker. Bjerge, planter, dyr og mennesker har konkrete former, som langt fra altid kan forstås ud fra de almene lovmæssigheder. Men selv om vi er mere end bare tilfælde af naturlovenes samspil, gælder naturlovene også for os. De fortæller blot ikke alt.

For det tredje har vi diskuteret forskellige modeller for informationens naturhistorie. Mit eget bud er følgende: Lad os starte med et helt alment begreb om information: "Information is the difference that makes a difference" (Gregory Bateson). Information har at

gøre med at sætte forskelle, men vel at mærke forskelle, der gør en forskel, fordi de instruerer senere processer. Fysikeren Seth Lloyd fra MIT siger det i bogen på denne måde: vi lever i et informationelt univers, fordi enhver kvantebegivenhed sætter betingelserne for, hvad der herefter sker – vel at mærke: uden at determinere fremtidige begivenheder rub og stub. "Cutting-information", kalder jeg det.

Men med biologien kommer en ny form for information i gang, nemlig i form af DNA, der fungerer som koder for produktionen af proteiner (uden i øvrigt at gøre hele arbejdet selv). Her har vi at gøre med "shaping-information". Mens kvanteinformationen reducerer muligheder, bygger DNA-koden strukturer op, der kanalisere organismens flow af information-og-energi. "Biology is an Information Science" som John Maynard Smith, evolutions-teoriens nestor, siger i bogen.

Men med kommunikationen opstår et nyt niveau. Dette har navnlig biosemiotikken haft fat på, i bogen repræsenteret ved vores egen Jesper Hoffmeyer. Med kommunikationen via tegn opstår referencen *til* nogen *om* noget, som endnu ikke er til stede. Et "konstitutivt fravær" kommer ind i naturens forløb, som Terrence Deacon siger i bogen (inspireret af C.S. Peirce). Et duftspor er et spor "af noget", ligesom vore ord taler "om noget", som ikke er synligt tilstede, men som suggereres eller fremmanes ved ordet. Tegn indgår i en kommunikation – just om ting, der *ikke* er til stede.

Gud og informationen

Hvad har alt dette med teologi at gøre? Temmelig meget, vil jeg mene. Hvis man går ind i tankegangen "bagfra", fra biosemiotikken, så har man nu en naturvidenskabeligt funderet tegn- og kommunikationsteori, der kan forklare, hvorfor religioner taler om noget endnu-ikke eksisterende (fx Guds Rige), men samtidig gør det med tegn, som i en eller anden forstand selv realiserer betydningen. Guds Rige, som endnu ikke er kommet, er "midt i blandt os", som Jesus sagde. Det er mærkeligt, men ikke mere mærkeligt end så meget andet.

Man kan også gå ind i tanken "forfra", fra starten. Selv har jeg forsøgt at udarbejde en Logos-kristologi som bidrag til en informationsteologi. Johannesevangeliet taler jo om Kristus som Logos som skaberen: "Alt er blevet til ved Logos" (Joh 1,3). Verden bliver til ved, at der sættes forskelle ("cut-cut") og bygges op ("shape and build up"). Men samtidig har Logos at gøre med kommunikation: Logos er "det sande lys, som oplyser ethvert menneske" (Joh 1,9). Endelig var det

denne universelle Logos, der "blev kød og tog bolig iblandt os" (Joh 1,14). Dermed gjorde Gud sig selv til et specifikt tegn – fra Gud og om Gud og selv Gud. Gud viser sig her som al informations kilde (skaberen) og samtidig som en bestemt kommunikation i kød og blod, der identificerer, hvem Gud evigt er (åbenbaring). Skabelse og åbenbaring sammen. Og det foregår alt sammen i denne verden: i kødets verden.

Andre nye bøger om naturvidenskab og teologi:

Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen eds., *Essays in Naturalism & Christian Semantics* (Publikationer fra det Teologiske Fakultet 19), Københavns Universitet 2010, 346 sider.

Anne L.C. Runehov, Niels Henrik Gregersen & Jakob Wolf eds., *The Human Project in Science and Religion* (Copenhagen University Discussions in Science and religion vol. 1), Københavns Universitet 2010, 165 sider.

Mellemøsten tur-retur

Af stud.theol. Kristine Krarup

Vi går af Via Dolorosa til gravkirken. Et rent kaos. Råbende turistgrupper med ens gule kasketter. Selvlysende trosartikler: Jesus i plastik i alle farver. Timelang

kø til et hurtigt kik i graven. Den ene kristne retning i forvirring med den anden. Splittelse og tumult. Larm i en usammenhængende, uharmonisk kirkebygning. Hver kirkeretning har sit hjørne. Det eneste man kan enes om er Kristi kors og grav, resten er menneskelig splid. En kristen palæstinensisk pige fortæller, at de kristne har været nødt til at give nøglen til gravkirken til muslimer, fordi man ikke selv kunne enes om hvem der skulle have den.

– Hvad i alverden laver vi her, en flok teologistuderende fra København?

Mellemøstenekskursion 2010

To uger tidligere befandt jeg mig i København, klar til deltagelse i Niels Peter Lemche og Mogens Müllers mellemøstenekskursion sammen med 42 andre studerende, VIP'er og ægtefæl-

ler. Tre uger lå foran. Først ni dage i Syrien, dernæst 4 dage i Jordan og til sidst Israel og Palæstina.

Jeg anede ikke hvad jeg skulle forvente mig af turen. En stor del af de utallige steder der stod på min rejseplan, kendte jeg ikke. Et tætpakket program, som i det følgende optræder stærkt forkortet, lå foran:

Damaskus og Palmyra

Vi flyver over Wien til Damaskus. Mellemøsten overvælder os i lufthavnen, hvor her er fyldt med fuldstændigt sort-tildækkede kvinder og mænd med turban. Det er irakiske turister.

Vi nyder udsigten over storbyen Damaskus og vandrer i den gamle bydel. Her er det nemlig så heldigt at muren, hvorfra Paulus ifølge Acta 9,25 blev fireret ned i en kurv, står velbevaret. Selv kurven står, som var den lavet i går!

Senere besøger vi Ummajademoskeen. Mogens tager os med til bagsiden af moskeen, hvor vi får brug for års tærskning af græsk. Vi staver os igennem en linje, over hvad der engang har været en port. Et vidnesbyrd om moskeens fortid som kirke.

Det er underligt at sidde indenfor

på gulvet og stirre op i kuplen, der er smykket med arabiske bogstaver, og tænke på der måske engang har været en hvid due i toppen, omgivet af velkendte græske bogstaver. Sådan er det ikke længere. Alle vi piger er iklædt munkelignede kutter, der når de falder for langt tilbage ved håret, omhyggeligt bliver påtalt af vagter. Det er en moske og vi er gæster.

Efter Damaskus sætter vi kurs skråt nord-øst gennem den syriske ørken mod ruinbyen Palmyra. Efter 3-4 timers bustur gennem ørken og ingen-ting, troner Palmyra op. Palmer og oliventræer gør alt grønt. En fortryllende oase midt i alt det golde. Det gigantiske tempel skulle, ifølge Mogens, være det nærmeste man kommer et indtryk af templet i Jerusalem før det bliver ødelagt i år 70. De mange velbevarede ruiner, gravtårne og søjler, gør et uforglemmeligt indtryk. På museet i Palmyra ser vi bysten af Zenopia, Syriens svar på Kleopatra. Solen forsvinder i en rød dis, og vi følger skuespillet fra en højtliggende borg med udsigt over det store ruinfelt.

På grænsen til Mesopotamien

Og så videre gennem ørken og ingen-ting. Første stop er et gigantisk øde jagtslot Qasr al-Hair ash-Sharqi, bygget til kaliffen i det 8. århundrede. Det er svært at forestille sig, at her engang har været frodigt, fyldt med vilde dyr. Et par beduinfyre kører efter bussen på motorcykel, for at kunne tage entré da vi når frem. Ellers er her ikke et menneske. Paladset er fantastisk, selvom størstedelen ikke er udgravet. Det er et spørgsmål om penge. Havde det været

alle mulige andre steder i verden, udenfor ondskabens akse, havde det været en topseværdighed.

Vi fortsætter gennem ørken videre til hotellet i Deir ez-Zor. På vejen møder vi en flok beduiner med hundredvis af kameler. Vi er rejst tilbage i tiden og langt væk fra den vestlige civilisation. Jeg har en følelse af at stå på kanten af verden. I Damaskus var vi ikke noget særsyn, men her, få kilometer fra grænsen til Irak, er vi noget nær en sensation. Alt liv stopper når vi går forbi, og vi møder konstant et "You are welcome" og børn der vil have taget billede. Den mellemøstlige gæstfrihed viser sig, da vi er et par stykker der både kommer til bryllup og begravelse på en og samme aften. Her er slidt og fattigt. Fra hotellets vindue kan jeg nyde udsigten til den pool jeg havde glædet mig til. Den er tomt for vand og godt tilgroet.

Fra basen i Deir ez-Zor går turen til Dura Europos og Mari. På toppen af Dura Europos har vi et fantastisk blik over Eufrat, der slanger sig gennem landskabet. På den anden side ligger mytiske Mesopotamien, som jeg har læst om så ofte, men aldrig rigtigt forbundet med et sted her i verden. Det er som at stå midt i GT.

I Mari befinder vi os ti kilometer fra den irakiske grænse. Jeg mærker sveden løbe i et vandfald ad min ryg. Der er over 45 grader varmt – i skyggen. Og skyggen findes ikke rigtigt når man i Mari bevæger sig omkring i godt 6000 år gamle ruiner. Der er ikke meget tilbage til at hindre solens stråler. Ja, der er i det hele taget ikke meget tilbage. Fantasiens udfordres til smertepunktet, og jeg føler mig noget åndssvag ved at

stå og se på tilfældige stenmure, mens jeg langsomt smelter, et sted fjernt fra svale Danmark. En enkelt klarer ikke mosten og besvimer, og den medbragte læge må træde til.

Tilbage til “civilisationen”

Efter Deir ez-Zor går det tilbage mod kysten. Vi kører langs Eufratfloden mod Syriens næststørste by Aleppo, med en del stop undervejs. Her er ganske frugtbart, fordi Eufratflodens vandmasser bliver udnyttet til bristepunktet. Vi besøger Ain Dara templet i sorte sten, anderledes end hvad vi hidtil har set. Øjensynligt det nærmeste man kommer, hvordan Salomons tempel kan have set ud, forklarer Niels Peter.

Det er morsomt at se søjlen i Simon Søjlehelgens kirke og de døde byer gør indtryk: Et område med i alt 1200 kirker og kapeller, der pludseligt i det 10. århundrede er blevet forladt. Byerne giver et levende indtryk af dagliglivet for 1500 år siden.

Vi fortsætter i bussen videre over Ebla mod Ugarit. Landskabet skifter, mens vi nærmer os Middelhavet. I Ugarit er der overraskende meget tilbage at se, i forhold til stedets alder. Vi drikker ugaritcola og fortsætter mod den imponerende korsfarerborg Crac de Chevalier og Apamea.

Efter endnu en nat i Damaskus og et sidste syrisk besøg i Bosra, fortsætter vi over grænsen til Jordan og Amman. I horisonten toner de besatte Golanhøjder frem og vi gør holdt i “Umm Qeis”, oldtidens Gadara, hvor Jesus ifølge traditionen jager de onde dæmoner ud i svinene.

Efter besøg i Amman og Jerash sæt-

ter vi kursen mod Petra – et af rejsens højdepunkter. På vejen når vi blandt andet forbi Nebo bjerget. Ligesom Moses skuer vi ind i det forjættede land, efter 40 år i ørkenen. Udsigten er fantastisk: Det døde hav og Jeriko skimtes i det fjerne. Vi nærmer os det forjættede land. Men først skal vi videre ad kongevejen til Indiana Jones’ Petra.

Det forjættede land

Efter en hel dag i Petra fortsætter vi mod Israel og Palæstina. Nu følger dage i fremmede omgivelser, men med kendte stednavne og historier. Hotellet ligger ned til Genesaret sø og dagene starter med morgensvømmetur i søen.

På fæstningsanlægget i Meggido ser vi en udgravning i aktion. Israel Finkelstein står i spidsen og forklarer om arbejdet: Måske har kong Salomo haft sine heste her? Sandsynligvis ikke. Alt i alt er forklaringen til de mange steder vi besøger i Israel, at der “ifølge traditionen” skulle være foregået sådan og sådan på stedet. Og på en eller anden måde vandrer vi nok på nogle af de samme veje som Jesus, beroliger Mogens og Niels Peter. Måske. Biblen bliver skrevet ind i landskabet, begyndende med Markus, og det gør besøgene på de bibelske steder ganske anderledes end i Syrien og Jordan. Her var det selve stederne med alle efterladenskaberne fra fortiden, der var i fokus.

Vi bevæger os omkring i Israel, og begynder at få en fornemmelse for landets indre geografi og sammenhæng. Jerusalem i højden, det døde hav nede og pludselige skift mellem ørken og frugtbare marker.

I den palæstinensiske zone besøger

vi Herodion og Herodes' nyfundne grav. Det der gør størst indtryk er pigetråden omkring området, en stor militærkaserne og israelske børn sammen med voksne med maskingeværer. Først tænker jeg, at de leger krig med børnene, men det er ikke leg. For hver ti israelske skolebørn på udflugt, skal der være et våben. Senere, da vi skal se fødselskirken i Betlehem i det palæstinensiske selvstyres område, kører vi gennem den massive mur. Her er kendsgerningen synlig. Vi rejser ikke længere rundt i Syriens ørken og kan gemme os i historien. Her er øjeblikkets virkelighed ikke til at slippe udenom. På muren har en grafittimaler malet et juletræ, indespærret til alle sider, bag en høj mur.

“Oplevelsen”

Aftenen inden vi skal gå af Via Dolorosa til gravkirken, diskuterer vi over en øl om “den religiøse oplevelse” da ikke må komme nu? Stemningen. Følelsen. – Er det ikke den vi er rejst efter? Gravkirkens kaos er hvad der møder os.

Men efter hjemkomsten til Danmark venter en udskudt eksamen i GT. Og

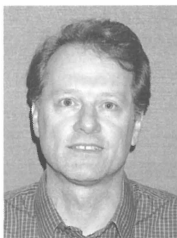
det er ved eksamenslæsningen som om, at der er blevet kastet ny tyngde ind i de kendte historier. Efter at have svedt i Mari uden nok vand, forstår jeg brønden og vandets betydning. Jeg kan for mit indre øje rejse gennem landskabet med Jakob og Abraham, mens jeg læser genesis. Jeg forstår hvorfor Jesus helt konkret drager *op* til Jerusalem og hvor langt han, ifølge traditionen, må bære korset af Via Dolorosa. Navne som Betlehem, Mari, Ugarit og Eufrat, er blevet min virkelighed, og de evige meldinger om problemer mellem Palæstina og Israel i nyhederne er tættere på. Og endelig er spørgsmålet, om der trods alt ikke er en trøst i, at alle de forskellige kirkeretninger dog i gravkirken, kan samles om korset under samme tag?

En kæmpe stor tak til Niels Peter og Mogens for en uforglemmelig og fantastisk tur! Og en opfordring til at man holder traditionen med studieture i hævd, trods pointsystemer, stramme studieplaner og ambitioner ovenfra om produktion af samlebands cand. theol'er med leveringstid på seks år.

Hermann Schmitz forelæser på Afdeling for Systematisk Teologi

Af lektor, dr.theol. Jakob Wolf

Hvad er følelser? Er det noget, der befinder sig i det enkelte subjekts indre privatverden, i sjælen eller bevidstheden, eller er følelser noget, der befinder sig i

rummet? Fænomenologen Hermann Schmitz mener det sidste. Hans opfattelse er, at en følelse er en atmosfære, der befinder sig i rummet, og som sådan er den en magt, der besætter vores krop. Glæde, sorg, vrede, skam, frygt, mod, medfølelse, tilfredshed osv. er atmosfærer, der griber os kropsligt, hvilket kommer til udtryk i kroppens udtryk. Glæden løfter og gør let, sorgen er tung, i skammen rødmer vi, øjne lyner af vrede osv. Følelsen bliver til den enkeltes følelse i tilegnelse og opgør. Denne opfattelse af følelserne bygger ikke på en teori, men på vores uvilkårlige livserfaringer. Når denne bestemmelse af følelsen forekommer os uvant, er det ikke, fordi den ikke er erfaringsnær, men så er det, fordi vi er "fatalt præget", som Schmitz siger, af sjæl-legem dualismen fra Platon og

bevidsthed-legem dualismen fra Descartes.

Vi er tilbøjelige til at opfatte rummet, som det er forstået i koordinatsgeometrien siden Descartes. Dette kvalitetsløse rum er imidlertid ren teori og abstraktion. Ingen oplever dette rum. Over for dette rum har man sat en bevidsthed, som er uden rum, hvilket også er en helt abstrakt størrelse. Det rum, vi faktisk erfarer, er kroppens og sansernes rum. Det er et rum, som er uden klart afgrænsede flader, men som har volumen. Den blå farve sanses som et rum, der hele tiden udvider sig, mens den skarpe gule farve indsnævrer rummet og kan virke stikende. Når vi hører kirkeklokken slå, så fornemmer vi, at lyden breder sig, den har en rumlig volumen. Musikken skaber et pulserende rum af forskellig udstrækning. Det er dette voluminøse, flade- og grænseløse rum, der udvider sig og trækker sig sammen i en levende dynamik, som er det virkelige rum, vi faktisk lever i. Følelsens rum er et sådant rum. Det er ikke et subjektivt rum, men det er heller ikke et objektivt rum i en videnskabelig forstand, en "ting". Schmitz kalder følelsen en "halvting".

Professor Hermann Schmitz (til venstre) vil den 11. marts være gæsteforelæser på AST.

Den er karakteriseret ved, at den kun består i intervaller, og at det ikke giver mening at spørge, hvor den er ind imellem, ligesom det heller ikke giver mening at spørge, hvor vinden eller melodien, som også er "halvting", er henne, når de ikke er der. Den samme melodi opstår og forsvinder igen og igen. Følelser har samme karakter som vinden.

I urkristendommen taler man om ånden som et vejr og, at de kristne bliver besat af helligånden. Dvs. de bliver fyldt med følelser som frimodighed, håb og kærlighed. Hos Paulus findes der ingen sjæl, men kun en krop og ånden, hvis virkning er glæde, håb og tålmodighed, fred osv., og "kødet", hvis virkninger er kiv, splid, misundelse, had osv. Disse beskrivelser burde vi ikke affærdige som overstået mytologi. De er faktisk meget mere virkelighedsnære end den gængse nutidige opfattelse, der påstår, at følelser er subjektive, bevidsthedstilstande. Hos digterne, som jo også er

en slags fænomenologer, der bygger på den uvilkårlige erfaring, finder vi også den opfattelse, at følelser er vind-agtige. I digtet *Den jyske Blæst* forbinder Johannes V. Jensen f.eks. den trøstesløse sorg med vinden. "Når vinden tuder i tunge nætter / og orgler ensomt, Atlantens røster, / går sorte tanker, som intet trøster, / suk over sø, imod Jyllands sletter." Hvor kommer følelserne fra? Det er et åbent spørgsmål – åbent for fortolkninger.

Den 11. marts besøger Hermann Schmitz AST, hvor han vil holde to forelæsninger over emnerne: "Læren om følelsen i den nye fænomenologi" og "Subjektivitet i den ældre og i den nye fænomenologi." Forelæsningserne vil blive holdt på tysk, men vil foreligge i en dansk oversættelse.

Hermann Schmitz er en af de største nulevende fænomenologer i Tyskland. Han er født i Leipzig i 1928 og var professor ved det filosofiske institut i Kiel

fra 1971 til 1993. Hans hovedværk er det ti bind store værk *System der Philosophie*, der blev påbegyndt i 1964 og afsluttet i 1980. Derefter har han udgivet ikke mindre end 23 bøger, hvor han udvider og korrigerer dele af sin tidligere filosofi, fremlægger korte introduktioner til sin egen filosofi og kommenterer i store stræk hovedværker fra filosofiens historie. Så sent som i år 2010 har han udgivet to bøger: *Jenseits des Naturalismus* om forholdet mellem fænomenologi og naturvidenskab, og *Bewusstseins* om bevidsthedsteorier.

Han ser sin filosofi som liggende i forlængelse af Goethe, Ludwig Klages,

Max Scheler og Maurice Merleau-Ponty. Han kalder den for "Neue Phänomenologie" og ser den som en videreudvikling og et opgør med den "gamle" fænomenologi, Husserl og Heidegger, som på visse punkter stadigvæk ligger under for den "fatale prægning" af bevidsthed-legeme dualismen. Den teologiske relevans mener jeg ligger i, at vi her får en moderne filosofisk samtalepartner, der er "hinsides naturalismen", som den sidste bog hedder. Det er der perspektiver i, i modsætning til samtalen med naturalismen, der er dårligt selskab for teologien.

Teologisk Forening forår 2010

Tirsdag den 8. februar 2011 kl. 19.30

Cand.theol. Katrine Winkel Holm, rektor ved DBI, cand.theol. Børge Andersen
og sognepræst Jørgen Demant:

Ægteskabets teologi – og spørgsmålet om homovielser

Tirsdag den 22. marts 2011 kl. 19.30

Lektor, cand.theol. Geert Halbäck:

Det nye Testamente – genrer og sammenhæng

Tirsdag den 12. april 2011 kl. 19.30

Fhv. lektor, ph.d. Bodil Ejrnæs, lektor, dr.theol. Carsten Pallesen
og sognepræst, ph.d. Lars Vangslev:

Hvorfor er Salmernes Bog så vigtig?

onsdag den 4. maj 2011 kl. 18.30

Generalforsamling i Teologisk Forening

onsdag den 4. maj 2011 kl. 19.30

Lektor, dr.theol. Peter Lodberg:

Teologi mellem tro og magt – gives der en demokratisk befrielsesteologi?

Sted.: Kældercaféen, Det Teologiske Fakultet, Købmagergade 44 over gården

Søren Kierkegaard Selskabet

Foredrag i Kierkegaardsselskabet:

Torsdag den 24. februar 2011 kl. 19.30

Torsdag den 31. marts 2011 kl. 19.30

Torsdag den 28. april 2011 kl. 19.30

Mandag den 2. maj 2011 kl. 19.30

Sted.: Kældercaféen, Det Teologiske Fakultet, Købmagergade 44 over gården

Kalender for Det Teologiske Fakultet

Særlige arrangementer og åbne møder ved Fakultetet annonceres under arrangementer på www.teol.ku.dk, i Universitetsavisen, Fakultetets studenterblad og så vidt muligt i Præsteforeningens Blad samt eventuelt i dagspressen.

Ved redaktionens afslutning er der planlagt følgende arrangementer på Fakultetet for forårssemester 2011. Ændringer i programmet kan forekomme. Yderligere oplysninger om de enkelte arrangementer kan ses på www.teol.ku.dk. Alle arrangementerne er opgivet med præcise minuttal.

Kalender for **Teologisk Forening** se s. 49

Kalender for **Søren Kierkegaard selskabet** se s. 49

Fredag den 21. til søndag den 23. januar 2011

Internationalt Oversættelsesseminar

Sted: Vartov, Farvergade 27, 1463 København K.

Arr.: Søren Kierkegaard Forskningscenter

Mandag den 7. februar 2011 kl. 13.00-15.00

Nyttestamentligt seniorseminar om "Erindring" ved professor (MSO) dr. Heike Omerzu.

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Tirsdag den 8. februar 2011 kl. 16.00-18.00

Temaeftermiddag om pseudonymitet og kanoniske tekster. Oplæg ved Trine B. Hasselbalch, Finn Damgaard og Søren Holst.

Sted: Aud. 11, Købmagergade 46, 3. sal, 1150 København K.

Arr.: Center for Studiet af Biblens Brug

Fredag den 25. februar 2011 kl. 13.15-15.00

Gammeltestamentligt seniorseminar ved cand.mag., ph.d. Martin Ehrensvärd: Sproglig datering af den hebraiske bibel.

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Fredag den 4. marts 2011 kl. 14.15

Tiltrædelsesforelæsning ved professor, dr.habil. Claudia Welz med titlen "Fortidens fremtid: erindring, glemsel og personlig identitet".

Sted: Aud. 7, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Systematisk Teologi

Torsdag den 11. marts 2011 kl. 10.00-12.00

Gæsteforelæsning ved Hermann Smitz "Die Lehre vom Gefühl in der Neuen Phänomenologie". Forelæsningen vil foregå på tysk, men der vil foreligge en dansk oversættelse.

Sted: Aud. 11, Købmagergade 46, 3. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Systematisk Teologi

Torsdag den 11. marts 2011 kl. 13.00-15.00

Gæsteforelæsning ved Hermann Smitz "Subjektivität in der älteren und in der Neuen Phänomenologie". Forelæsningen vil foregå på tysk, men der vil foreligge en dansk oversættelse.

Sted: Aud. 11, Købmagergade 46, 3. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Systematisk Teologi

Mandag den 14. marts 2011 kl. 13.00-15.00

Nyttestamentligt seniorseminar om Parænese ved professor dr.phil. & theol. Troels Engberg-Pedersen.

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 24. marts 2011 kl. 13.15-16.00

Tema-eftermiddag med titlen Manga og Bibel. Foredragsholdere: Mette Holm, Japan-kender og oversætter, Morten Thomsen Højsgaard, Generalsekretær for Bibelselskabet og Gunnar Wille, Underviser i animation ved Den Danske Filmskole.

Sted: Aud. 7, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K.

Arr.: Center for Studiet af Biblens Brug

Torsdag den 24. marts 2011 kl. 15.30-18.30

Læsekreds. To tekster af henholdsvis Luther og Ricoeur indledes og diskuteres. Ca. en uge før mødet kan teksterne hentes ml. 11-13 hos Rasmus Markussen, sekretær for Afdeling for Kirkehistorie, vær. 151, 1. sal. Mødet er åbent for alle interesserede.

Sted: Refektoriet, vær. 147, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K.

Arr.: Forskningsprojektet *In-visibility. Synlighed og transcendens i religion, kunst og etik*

Fredag den 25. marts 2011 kl. 13.15-15.00

Gammeltestamentligt seniorseminar ved cand.theol. Frederik Poulsen: De gammeltestamentlige læsninger i gudstjenesten.

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 7. april 2011 kl. 16.00-17.30

Tidsskriftet Bibliana, CSBB og Bibelselskabet: Releaseparty i anledning af udgivelsen af Bibliana 2011:1 om Det Fantastiske i Bibelen.

Foredrag ved Geert Hallböck og Søren Holst, efterfulgt af reception og salg af Bibliana. Alle er velkomne.

Sted: Kældercaféen, Købmagergade 44, o.g., 1150 København K.

Arr.: Tidsskriftet Bibliana, Center for Studiet af Biblens Brug og Bibelselskabet

Mandag den 11. april 2011 kl. 9.00-17.00

The Place of Congregational Studies in Theological Education. An Open day with Presentations and Discussions at Faculty of Theology, University of Copenhagen.

Sted: Aud. 11, Købmagergade 46, 3. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Systematisk Teologi. Kontaktperson Hans Raun Iversen

Mandag den 11. april 2011 kl. 13.00-15.00

Nyttestamentligt seniorseminar om "Genskrevet Bibel" ved professor dr.theol.. Mogens Müller

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 19. april 2011 kl. 12.00-13.00

Næsten-kandidat-møde

Sted: Refektoriet, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K.

Arr.: Karrierevejlederen

Torsdag den 28. til fredag den 29. april 2011

Workshop. The focus of the workshop is on the mediation of the transcendent. When reaching for the transcendent, symbolic and metaphorical language and images are often used. Metaphors and images display how mediation of the transcendent at the same time can be understood as revelation and construction, impression and expression. The image formation related to the experience of the transcendent thus displays both a surplus and a lack. Holding this dialectic between the visible and the invisible in mind the research group behind *In-visibility* is interested in historical and systematic investigations of the mediation of the transcendent: Reaching from the concept of language and images in the mystical and scholastic tradition and in protestant theology, to reflections upon the theme in contemporary theology and philosophy. Oplysninger om lokale og program kan fås ved henvendelse til av@teol.ku.dk. Alle interesserede er velkomne, men forudgående tilmelding senest 1. marts hos sekretær Rasmus Markussen, Afd. for Kirkehistorie, vær. 151, 1. sal, er nødvendig.

Sted: Oplyses ved henvendelse til Anna Vind

Arr.: Forskningsprojektet *In-visibility*. *Synlighed og transcendens i religion, kunst og etik*

Mandag den 9. maj 2011 kl. 13.00-15.00

Nyttestamentligt seniorseminar om "Messiashemmeligheden" ved professor dr.phil. & theol. Troels Engberg-Pedersen

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 12. maj 2011 kl. 14.15-16.00

Seminar med ph.d., lektor Kasper Bro Larsen (Aarhus Universitet): *Bibel og billedkunst. Om Rembrandt som bibelfortolker.*

Sted: Aud. 1, Købmagergade 44, o.g., 1150 København K.

Arr.: Center for Studiet af Biblens Brug

Torsdag den 12. maj til fredag den 13. maj 2011

To-dages seminar om Frygt og Bæven.

Sted: Vartov, Farvergade 27, 1463 København K./Det Teologiske Fakultet, Købmagergade 46, 1150 København K.

Arr.: Søren Kierkegaard Forsknings Center

Fredag den 13. maj 2011 kl. 13.15-15.00

Gammeltestamentligt seniorseminar ved post doc. Bo Dahl Hermansen: Kampen om Petra

Sted: Lokale 243, Købmagergade 46, 2. sal, 1150 København K.

Arr.: Afdeling for Bibelsk Eksegese

Torsdag den 26. maj 2011 kl. 15.30-18.30

Læsekreds. To tekster af henholdsvis Bonhoeffer og Grundtvig indledes og diskuteres. Ca. en uge før mødet, kan teksterne hentes ml. 11-13 hos Rasmus Markussen, sekretær for Afdeling for Kirkehistorie, vær. 151, 1. sal. Mødet er åbent for alle interesserede.

Sted: Refektoriet, vær. 147, Købmagergade 46, 1. sal, 1150 København K.

Arr.: Forskningsprojektet *In-visibilis. Synlighed og transcendens i religion, kunst og etik*

Onsdag den 24. august til fredag den 26. august 2011

International Kierkegaard Konference; "Challenges to Religion and Its Later Echoes: Kierkegaard's Diagnosis and Response.

Sted: Det Teologiske Fakultet, Købmagergade 46, 1150 København K.

Arr.: Søren Kierkegaard Forskningscenter

Publikationer fra Det Teologiske Fakultet

1. Kirsten Busch Nielsen, *Syndens brudte magt. En undersøgelse af Dietrich Bonhoeffer's syndsforståelse*. Doktordisputats 2008. 418 sider.
2. René Rosfort, *Subjectivity and Ethics. Ricoeur and the Question of Naturalizing Personhood*. Ph.d.-afhandling. 2008. 250 sider.
3. Roar Lavik, *Ved alterets fod. Fra objektivitet til subjektivitet. Om transsubjektivitet og intersubjektivitet i Søren Kierkegaards nadverforståelse og nadverpraksis*. Ph.d.-afhandling 2007. 573 sider.
4. Kirsten Busch Nielsen (red.), *Det gode liv og Gud. Fem foredrag fra Studienævnets Temadag* 2007. 2008. 62 sider.
5. Johanne Stubbe Teglbjærg, *Krop og håb. En kritisk tolkning af nyere eskatologi under inddragelse af kropsfænomenologien*. Ph.d.-afhandling 2009. 290 sider.
6. Geert Hallböck (red.), *Bibeloversættelser. Fra Resens oversættelse 1607 til Den Nye Aftale* 2007. 2009. 50 sider.
7. Lars Sandbeck, *Rastløs uendelighed. Fantasibegrebets religionsfilosofiske relevans*. Ph.d.-afhandling 2009. 238 sider.
8. John Strange, *Teologi og Arkæologi. Udvalgte artikler 1966-2007*. 2009. 222 sider.
9. Ulrich Houlind Rasmussen, *The Memory of God. Hans Blumenberg's Philosophy of Religion*. Ph.d.-afhandling 2009. 298 sider.
10. Peter Flemming Olsen, *Open Theism on Providence and Theodicy. An Arminianized Evangelicalism*. Ph.d.-afhandling 2009. 396 sider.
11. Carsten Pallesen, *Handlen og være. Paul Ricæurs polytetiske refleksionsteori*. Doktordisputats 2009. 635 sider.
12. Anne Katrine Gudme (ed.), *Text and Ritual*. Papers presented at the symposium *Text and Ritual* in Copenhagen in November 2008. 2009. 79 sider.
13. Hans Raun Iversen, *Church, Society and Mission. Twelve Danish Contributions to International Discussions*. 2010. 276 sider.
14. Lars Christian Vangslev, *Res ipsa theologiae – om salmerne og affekterne I Luthers anden salmeforelæsning*. 2010. 305 sider.
15. Mogens Müller, *Fire bidrag til fortolkningens historie*. 2010. 93 sider.

16. *Teologi – derfor! En artikelsamling om teologien og dens fag*. 2010. 68 sider.
17. Finn Damgaard, *Recasting Moses. The Memory of Moses in Biographical and Auto-biographical Narratives in Ancient Judaism and 4th – Century Christianity*. Ph.d.-afhandling. 2010. 297 sider.
18. Kirsten Donskov Felter, *Mellem kald og profession*. Ph.d.-afhandling. 2010. 268 sider.
19. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen (eds.), *Essays in Naturalism & Christian Semantics*. 2010. 346 sider.
20. Anne L.C. Runehov, Niels Henrik Gregersen and Jakob Wolf (eds.), *The Human Project in Science and Religion*. Copenhagen University Discussions in Science and Religion Vol. 1. 2010. 165 s.
21. Mads Peter Karlsen, *The Grace of matrealism. Theology with Alain Badiou and Slavoj Žižek*. Ph.d.-afhandling 2010. 272 sider
22. Mogens Müller, *Skriften i Skriften. Mellem tradition og reception*. Fjorten afhandlinger. 2. ændrede udgave. 2011. 204 sider.

Tidligere udgivelser

- Mette Birkedal Bruun, Carsten Selch Jensen og Niels Kastfelt (red.), *Erindring og kirkehistorie*. Kirkehistoriske Fragmenter 1. 2004. 84 sider
- Mette Birkedal Bruun og Kim Esmark (red.), *Ritualer i Kontekst*. Kirkehistoriske Fragmenter 2. 2004. 193 sider.
- Iben Damgaard, *Mulighedens spejl. Forestilling, fortælling og selvforhold hos Kierkegaard og Ricœur*. Ph.d.-afhandling. 2005. 217 sider.
- Gitte Buch-Hansen (red.), *Fakta, fiction og frelse. Teologer diskuterer Da Vinci Mysteriet*. 2006. 66 sider.
- Gitte Buch-Hansen, Troels Engberg-Pedersen og Lone Fatum (red.), *Gender and Body in the Gospel of John*. Working Papers 1. 2006. 90 sider.
- Gitte Buch-Hansen, Troels Engberg-Pedersen og Henrik Tronier (red.), *Philosophy at the Roots of Christianity*. Working Papers 2. 2006. 123 sider.
- Gitte Buch-Hansen, *It is the Spirit that makes alive (6:63). A Stoic Understanding of pneûma in John*. Ph.d.-afhandling. 2007. 513 sider. Udsolgt.
- Niels Hyldahl, *Om retfærdighed og syndfrihed. En fortolkning af de tre Johannesbreve*. 2007. 110 sider.
- Sten Haarløv, *Paul Helgesens teologiske standpunkt og placering i den europæiske humanismebevægelse – set på baggrund af en præsentation af Erasmus af Rotterdams teologiske programskrifter*. Ph.d.-afhandling. 2007. 398 + 7 sider.
- Jonas Adelin Jørgensen, *Jesus Imanders and Christ Bahaktas. A Qualitative and Theological Study of Syncretism and Identity in Global Christianity*. Ph.d.-afhandling. 2006. 462 sider. Udsolgt.

- Jonas Adelin Jørgensen, Kirsten Busch Nielsen & Niels Henrik Gregersen (ed.), *Spirit and Spirituality*. Proceedings of the 15th Nordic Conference in Systematic Theology. 2007. 201 sider.
- Mogens Müller, *Skriften i Skriften. Mellem tradition og reception*. Fjorten afhandlinger. 2007. 205 sider. Udsolgt
- Stefan Nordskov Svendsen, *Allegory Transformed. The Appropriation of Philonic Hermeneutics in the Letter to the Hebrews*. Ph.d.-afhandling. 2007. 259 sider.
- Anna Vind, *Latomus og Luther. Striden om hvorvidt enhver god gerning er synd. En teologisk-historisk afhandling*. Ph.d.-afhandling. 2007. 374 sider.

Publikationer fra Det Teologiske Fakultet kan købes i boghandlen Atheneum Academic Books, Nørregade 6, 1165 København K